[redacted] พระราชหัตถเลขา

เรื่อง

เสด็จประพาสต้นมะขามเฒ่า...

915.93
จ
ร.2
ห้องขจร

915.93
ร657พ
ร ส

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า

และ

พระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ

ในรัชกาลที่ ๕

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK THAILAND

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

พุทธศักราช ๒๔๙๓

h 10644

ป.0238
ร.

#108147

ง 202174 ร.2

915.93
N
C,2

10268

10268

คำนำ

ในงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๕๓ สำนักพระราชวังแจ้งพระบัญชา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงมอบภาระการเลือกและการพิมพ์หนังสือสำหรับพระราชทานแจกเป็นของหลวงในงานพระบรมศพ และพระศพทุกงานมาให้กรมศิลปากรจัดทูลเกล้า ฯ ถวาย ในส่วนงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล กรมศิลปากรได้เลือกเรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวาย ส่วนงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมศิลปากรได้เลือกพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ในมณฑลนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เรื่องหนึ่ง กับพระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๕ เรื่องหนึ่ง รวม ๒ เรื่อง จัดพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายในเล่มเดียวกัน

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อันมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นประธาน สำหรับจะได้ประกาศข่าวที่เสด็จประพาสให้มหาชนทราบ การเสด็จประพาสครั้งนั้นนับเป็นครั้งที่ ๓ ในการเสด็จประพาส

หัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕ ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จโดยรถไฟไปเพียงพระราชวังบางปะอิน แต่นั้นทรงเรือพระที่นั่งเกง เรือกลไฟจูงขึ้นไปตามลำแม่น้ำ จนถึงเมืองฝางเหนือเมืองอุตรดิตถเป็นที่สุดทาง (เสด็จครั้งนี้พระราชหัตถเลขาพิมพ์แล้วนับในหนังสือเรื่องเที่ยวหัวเมืองต่าง ๆ เป็นภาคที่ ๕) ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ เสด็จโดยเรือยนต์พระที่นั่ง ใช้จักรขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ แต่นั้นทรงเรือแม่ปะเป็นเรือพระที่นั่ง ถือขึ้นไปทางลำน้ำปิงจนถึงเมืองกำแพงเพชรเป็นที่สุด (เสด็จครั้งนี้พระราชนิพนธ์เป็นจดหมายเหตุพิมพ์แล้ว เรียกว่า พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ กับมีพระราชหัตถเลขา เป็นรายงานพระราชทานมายังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อีกส่วนหนึ่ง ยังไม่ได้พิมพ์) ครั้งที่ ๓ (ก็ได้พิมพ์ในสมุดนี้) เสด็จโดยรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วลงเรือพระที่นั่งล่องลงมาเข้าปากน้ำมะขามเฒ่า ประพาสทางลำน้ำเมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองอ่างทอง และเมืองสิงห์บุรี อนึ่งในการเสด็จประพาสทั้ง ๓ ครานั้น มีพระราชประสงค์จะพระราชทานสิ่งของให้เป็นที่ระลึกอยู่แก่ตัวราษฎร จึงโปรดให้สร้างเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฎกับอักษรย่อพระปรมาภิไธยขึ้น สำหรับพระราชทานแจกเด็กชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จประพาส ความข้อนี้เป็นที่รู้กันในหมู่ราษฎรตั้งแต่เสด็จประพาสสองคราวก่อน จึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสคราวนี้ว่า เมื่อเสด็จไปถึงไหนราษฎรก็พากันมาคอยเฝ้ารับพระราชทานแจกเสมาทุกระยะไป

พระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ นั้น ทรงมีถึงผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ พระราชทานกระแสพระราชดำริทรง

แนะนำในความคิดอ่านที่จะจัดการทหารในมณฑลกรุงเทพฯ ให้เข้ารูป
จนถึงได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเป็นที่สุด ความ
ยากลำบากของการจัดการทหารในครั้งนั้น สำคัญอยู่ที่จะหาคนมาเป็น
ทหาร เป็นยากยิ่งกว่าอย่างอื่น ดังปรากฏในลายพระหัตถ์กราบบังคม
ทูลของผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการทพมพ์ในสมุดนี้ แต่พระบาทสมเด็จ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือนัยหนึ่งรัฐบาลในสมัยนั้น ก็ได้จัด
จนสำเร็จลุล่วงไป ทั้งนี้ด้วยได้กำลังความอุดหนุนจากบรรดาเจ้านาย
ซึ่งได้ไปทรงศึกษาวิชาการทหาร ณ ทวีปยุโรป กลับมาช่วยทรงรับภาระ
ในตำแหน่งสำคัญ ๆ หลายตำแหน่ง คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงรับ
ตำแหน่งเป็นจเรทหารบก (นัยว่าได้ทรงเรียบเรียงพระราชบัญญัติ
ลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ด้วยพระองค์เอง) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ
กรมหมื่น ทรงรับตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ และสมเด็จ
เจ้าพ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จ
เจ้าพ้า ฯ กรมขุน ทรงรับตำแหน่งเสนาธิการ เป็นอาทิ ประกอบกับ
ความร่วมมือในด้านอื่น ๆ โดยพร้อมเพรียง การที่ใหญ่และยากจึง
สำเร็จลุล่วงไปได้ อนึ่งเนื่องในการจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ คราว
นั้น (พ.ศ. ๒๔๕๐) มีเหตุขัดข้องเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยกระทรวงนครบาล
ไม่รับจัดการใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพฯ
เช่นที่กระทรวงมหาดไทยได้จัดสำเร็จมาแล้วหลายมณฑล ด้วยอ้างว่า
เป็นการยากเหลือกำลังที่จะจัดได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

สับเปลี่ยนตัวเสนาบดีใหม่ ย้ายพระยาสุขุมนัยวินิต (บั้น สุขุม คือ เจ้าพระยายมราช) จากเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ มาเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล การจึงเรียบร้อยสำเร็จลง

ขอพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญเป็นส่วนบรมวงศญาติสังคหธรรมนี้ จงสำเร็จแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไป ตามควรแก่ศิวิสัยในสัมปรายภพ ทุกประการ.

กรมศิลปากร

๑๗ มีนาคม ๒๔๘๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์
กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

พระราชหัตถเลขา
เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

(ฉะบับที่ ๑)

หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ใบบอกแจ้งความมายังมกุฎราชกุมาร ให้ทราบ

ระยะทางที่มาโดยรถไฟได้เห็นว่าน้ำมาก แต่ไม่ใช่มากข้าวล่ม แลเห็นน้ำเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง ผักชะวาในทุ่งได้ทำลายลงเสียมากจนโปร่งตา แต่ก็ยังเหลือ จะต้องทำลายต่อไปอีกมาก พิเคราะห์ดูแพแลเรือค้าขายในแควใหญ่โรยไปมาก น่าสงสัยว่าจะเป็นด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้เมืองนครสวรรค์ไม่เป็นท่าสำคัญเพราะสินค้าขึ้นไปทางรถได้สะดวกกว่า ควรถามคนค้าขาย กล่าวคอยายพลอยที่เป็นคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะร่วงโรยด้วยรถไฟ เป็นด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร เวลาเย็นได้มาพักที่แพหน้าที่ว่าการ ตลิ่งน้ำท่วมไปหมดทั้งนั้น เรือพายได้ เวลากลางคืนฝนตกหนัก อากาศเย็น ไม่มียุง

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาเช้าโมง ๑ ได้ลงเรือครุฑเหิรเห็จขึ้นไปทางแควใหญ่ แล้วไปทางลำน้ำเชียงไกร ลำนานยังกว้างน่ากลัวเรือพายม้าเดินได้ในฤดูแล้งตลอดปี สองข้างเป็นป่าไม้กระเบาเป็นพื้นมีเรือขนถ่องเนื่องๆ บ้านเรือนรายกันไป ได้ผ่านบ้านขทูต ที่จะเป็นตำบลที่พวกโรคเรือนอาศัยอยู่ก่อน มีบ้านเรือนหลายหลัง ต่อไปจนถึงตำบลบ้านพะหลวง มีบ้านเรือนมากขึ้นหน่อย อยู่แพกันเป็นพื้น ได้

แวะทวัดพะหลวง วัดนนกอยู่บนแพ มีแพโบสถ์หลัง ๑ แพการเปรียญ
หลัง ๑ แพกุฎี ๓ หลัง ที่นนาลกกว่าทุกแห่ง เดียวนถึง ๑๑ ศอก
เป็นที่ประชุมปลาอาศัยมาก มีปลาเทโพตัวใหญ่ ๆ ในฤดูน แต่เมื่อถึง
ฤดูปลาขนเหนือ ปลาเทโพขนไปเหนือ ปลาบ้าเข้ามาอยู่แทน เพราะเป็น
ที่พ้นอันตรายไม่มีใครไปทำร้าย มีพระสงฆ์อย่ ๖ รูป เป็นพวกข้าง
เหนือ ๕ รูป มาแต่กรุงเทพ ฯ ๑ แต่อุโบสถไม่ได้ทำ เพราะไม่มีผู้สวด
ปาฏิโมกข์ได้ พระสงฆ์ลงไปรวมทำอุโบสถที่วัดปากน้ำในแคว้นใหญ่ วิธี
จองกฐินของเขาชอบกล เขียนลงในกระดาษบีดไว้ที่เสาแพการเปรียญ
ว่าผู้นนจองกฐินจะทอดกลางเดือน ๑๒ ไตร ๓ บริกขารสำรับ ๑
อันดับองค์ละ ๔ บาท ถ้าผู้ใดจะถวายมากกว่าน เชิญท่านทอดเถิด
ตามคคนายกแกบอกว่า ทำเช่นนไม่เป็นการขัดลาภสงฆ์ มีคคนายก
ผู้นคอนายดัด เป็นชาวเมืองอ่างทอง ขนมาตัดพ้นแล้วเลยจอดแพอยู่ทน
โ
การหากินทำปลาเป็นพนของท้องท เหตุด้วยในลำน้ำนมปลาชุม
ส่วนผู้อนทขนมาหากินในทนตัดพ้นเป็นพน การตัดพ้นใช้จ้างลูกจ้าง
ลาวเหมาบีละชั่ง กินอยู่เป็นของผู้จ้าง แต่ถ้าอยู่ไม่ครบบีไปเสียก่อน
ไม่ต้องให้อะไรเลย ได้พ้นเปล่า จึงเป็นอันได้ความว่าด้วยเหตุนนเอง
เป็นเรื่องให้พวกลาวละทิ้งการรับจ้างทำนาทคลองรังสิต ด้วยเจ้าของนา
หรือนายกองนาคิดอ่านโกงพวกลาว ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เป็นเดือน ๆ
ต่อครบบีจึงจ่ายชั่ง ๑ ทีเดียว เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจวนสิ้นบีแล้ว
กวนให้พวกลาวนนได้ความลำบากเบื่อหน่ายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้อง
ให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผัดไป เมื่อลาวไม่ได้
เงินก็ไปไม่ได้ ครันเบื่อหน่ายเข้าต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยิ่งได้กำไรมาก
ขึ้น ผู้ทำการโดยซื่อตรงเช่นตาดัด อ้างว่าตัวเป็นคนซื่อตรง ว่าพวก
ลาวเหล่านทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย ๓ บีจึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง

อยู่บ้านเดียวกลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง พื้นชาย
ราคาที่ในลำน้ำนั้นพันละ ๗ บาท ๘ บาท ถ้าต้องล่องลงมาส่งข้างนอก
ขนเป็นพันละ ๑๐ บาท

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเชมราฐ ๒ คน อุบลคน ๑ ศรีสะเกษคน ๑ ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่สู้เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟ ได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาท ได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มากก็จริงแต่มันเสียมาก อยู่ด้วยกันมาก ๆ อดเล่นดูก็ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลุดมาหากินเช่นนี้ เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้าน เจ้านอยู่กันมา ๒ ปีแล้ว ปีหน้าจะไปบ้าน การที่ไปบ้านนั้นช่วแต่เอาเงินไปให้บิดามารดาบุตรภรรยา ที่จะไปหากินในเมืองลาวไม่ใคร่ได้อะไร ลำบากมาก รับยืนยันว่านายตัดเป็นคนซื่อตรงให้เงินจริง ๆ พันนี้โดยมากตัดลงไว้ก่อนนำมา เมื่อนำมาแล้วจมอยู่ในน้ำต้องดำขนมารอนเป็นขนาดดุ้นฟืน ถ้าหากว่ารอนหมดในฤดูน้ำก็ไปตัดได้ทั้งกำลังน้ำ

เวลาที่ไปนมแต่ลาว ๔ คน กับผู้ใหญ่ ๓ คน นอกนั้นลงไปอยู่ที่วัดเขาบวชนาคซึ่งยังเหลือคนอยู่ เพราะเหตุที่กำลังทำธรรมาสน์จะมีมหาชาติเทศน์ซ้อน แต่ยังมีความปรารถนาเป็นอันมากที่จะเห็นพ้า และบอกให้อนุโมทนาในเรื่องที่ได้ออกเงินหล่อรูปพ้า พรรณนาถึงบุญคุณของพ้าทมแกราษฎรเป็นอันมาก และการที่ได้ออกเงินหล่อรูปท่านไว้คงจะได้บุญมาก และจะมีความจำเริญแก่ตัว ความปรารถนามีอย่างเดียวแต่จะใคร่เห็นตัวพ้ากรมหลวงดำรง เห็นบ่นคร่ำครวญนัก จึงชักตัวพ้าให้เป็นทิชนชมยินดีต้องไปหาชูปมาบูชา และรับพาเด็กมารับเสมาคุยเอ็ดว่าดีกว่าพวกที่ลงไปถึงเขาบวชนาค เพราะเหตุที่ตัวมุ่งหมายจะ

ทำบุญกุศลส่งให้พ้าขนมาถึงทได้เห็นสมประสงค์ ได้แจกเงินพระและให้เงินสำหรับซื้อไม้ยัดแพต่างหากอีก ๗๐ บาท แล้วล่องกลับลงมาจอดทหน้าวัดเขาซึงราษฎรมาประชุมกันอยู่ทนน น้ำท่วมสะพานหมดไม่มทจะยนต้องจอดเรืออยู่ แต่ราษฎรแข่งเรือกันสนุกสนานมาก การแข่งเรือทนมาแต่เช้า แข่งเรือกันทอดหนึ่งแล้วขนไห้วพระ ทักษณแล้วกลับลงมาแข่งเรืออีกทอดหนึ่ง ค่อย ๆ โรยกันไปตามบ้านไกลบ้านใกล้ พวกทีทวนน้ำก็ไปก่อน พวกทตามน้ำไปทีหลัง ไม่มีเรืออยู่เกินบ่าย ๓ โมง

แม่น้ำเชียงไกรน้ เบนทางซึ่งไปขนแม่ยมไปสุโขทัย สวรรคโลกได้ ในพงศาวดารว่าเสด็จไปตีเชียงไกรเชียงกรานคงเบนทางลำน้ำแต่เมืองจะอยู่แห่งใดถามยังไม่ได้ความ เพราะผู้ทอยู่ในทนเบนคนมาจากอื่น ได้ความแต่ว่า ถ้าจะไปบางคลานอำเภอเมืองพิจตร คงจะถึงในเวลาพลบค่ำ ได้ทำคำสั่งเรืองทจะตรวจสอบแม่น้ำเก่า ซึงเชอคงจะได้รับฉะบับหนึ่งต่างหาก

เวลาบ่ายได้ขนบกหน้าที่ว่าการ น้ำลดลงไปมากจนเบ็นแผ่นดินไปลงเรือพายหลังที่ว่าการ เพราะเบนทลุมลึกมากตัดไปในทุ่งเข้าในเชิงเทนเมือง ในเมืองเบนทดอน แต่มสายน้ำหักแทงเข้าไปตามหนทางไหลเชียวเบนแก่ง เชิงเทนเมืองนตงอยู่ทหลังวัดโพธ ยังมดนอยู่สูง ๆ มาก ไปออกตลาดทางวัดโพธ ในถนนท้องตลาดน้ำท่วม เรือครุฑเดินได้ การขายของใช้ยกพนตงขนบนพนเดม แต่ทยกขนไปไม่ได้เช่นตู้กระจกสูง ๆ ปล่อยให้แช่อยู่ในน้ำ ตั้งแต่ท่วมมาประมาณสัก ๑๕ วันแล้ว เขาว่าน้ำเหมอนกับศก ๑๒๒ เคยท่วมเท่าน ขากลับล่องลงมาทางข้างนอก ฝนตั้งแต่ไม่ตก ไม่สู้ร้อนและไม่มียุงอีกด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระบรมราชโองการตำรัสสั่งให้สำรวจลำน้ำเก่า

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ประทับอยู่หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์ ทรงพระราชดำริว่า จดหมายเหตุการณ์ในพระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ มีข้อความซึ่งกล่าวถึงเมืองและตำบลอันไม่มีปรากฏว่าอยู่แห่งใด เช่น เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปตีเชียงไกรเชียงกรานนั้นอย่างหนึ่ง ตำบลซึ่งแลเห็นปรากฏว่าเป็นมหานครใหญ่ แต่ตอนเชิงรกร้างไม่เห็นมีท่าทางที่จะเป็นเมืองใหญ่ได้ เช่นพระปฐมเจดีย์เมืองนครชัยศรีเป็นตัวอย่าง เมืองซึ่งเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๐ ปีมาน เรือพระที่นั่งกลไฟอรรคราชวรเดชขึ้นไปจอดได้หน้าเมือง ได้เสด็จพระราชดำเนินตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในเรือพระที่นั่ง เดยวนขึ้นไปอยู่ในดอนไม่มีทางเรือที่จะขึ้นไปถึงได้ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง

ได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้ว ว่าจดหมายเหตุการณ์ของเราไม่มีแห่งใดได้เอาใจใส่ในเรื่องน้ำเปลี่ยนสาย จดหมายลงไว้อย่างไรคนภายหลังก็จะคิดค้นหาดูทางให้เหมือนอย่างที่ได้จดหมายลงไว้แต่ก่อน เมื่อค้นไปไม่เห็นจริงก็ไม่เชื่อ เรื่องที่เล่านี้ก็ไม่เป็นที่พอใจที่จะพิจารณาต่อไป อีกฝ่ายหนึ่งนั้นย่อมปรากฏรู้อยู่ด้วยกันโดยมาก ว่ามีลำน้ำเก่าลำน้ำด้วนอยู่เป็นหลายแห่ง แต่ก็ไม่มีผู้ใดพิจารณาให้เป็นหลักฐานว่า

ลำน้ำนั้นเดิมอย่างไร จึงเป็นลำน้ำใหญ่ ด้วนเขินไปด้วยเหตุไร เมื่อครั้งใด เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาลำน้ำ สอบกับท้องเรื่องจดหมายโบราณพงศาวดารหรือจดหมายเหตุจึงได้สาบศูนย์ลืมและเลือนไปเสียเป็นอันมาก ได้รับสั่งเตือนพระยาโบราณบุรานุรักษ์ให้สืบสวนเรื่องนี้มานานมาแล้ว

บัดนี้ ทรงพระราชดำริว่า แต่ลำพังข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมืองฉะเพาะมณฑลจะสอบสวนคงจะเนิ่นช้า และบางทีจะไม่สำเร็จเป็นประโยชน์ได้ จึงทรงพระราชดำริว่า พระยาศรีสหเทพเป็นผู้เข้าใจชำนาญในการแผนที่ ควรจะให้เป็นผู้ทำแผนที่แม่น้ำเก่าและใหม่ เป็นหน้าที่สำหรับรวมการสอบสวนอยู่แห่งหนึ่ง

ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ซึ่งปรากฏว่าเคยเอาพระทัยใส่สอบสวนมาแล้วในมณฑลซึ่งเป็นอาณาจักรฉะเชิงเทรา และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณ พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี พระยาโบราณบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า พระยาอมรินทรฤๅชัย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยาอุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ พระวิเชียรปราการ ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ซึ่งเป็นผู้เอาใจใส่สอบสวนอยู่ก่อนแล้ว ให้ต่างมณฑลต่างสอบสวนลำแม่น้ำเก่า และตำบลอันมีชื่อเสียงปรากฏซึ่งตั้งอยู่ในลำน้ำนั้น ได้ความ

ประการใดให้แจ้งไปยังพระยาศรีสหเทพ จะได้พิเคราะห์สอบสวนกับสายน้ำซึ่งมีอยู่ในแผนที่ ให้เห็นว่าสายน้ำเดิมจะเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงตื้นตันด้วยน้ำมารวมกันและขาดกันอย่างไร จะเป็นประโยชน์แก่ทางความรู้เรื่องราวในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก

การที่จะควรสืบสวนอย่างไร ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นผู้แนะนำข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งปวงให้เข้าใจตามความที่คิดเห็น

ตัวอย่างเช่นลำน้ำมะขามเฒ่า ทรงพระราชดำริว่า คงจะติดต่อขึ้นไปถึงลำน้ำสะแกกรัง มีที่ไปบรรจบกับแม่น้ำน้อยในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ล่องจากเมืองกำแพงเพชรอาจจะลงมาถึงเมืองอุทัยธานี ไม่ถูกนครสวรรค์ จากอุทัยธานีลงมา ไม่ถูกเมืองพยุหคีรี เมืองมโนรมย์และชัยนาท แต่อาจจะมาถูกเมืองสรรค์ เมืองสิงห์เก่า จนถึงวิเศษชัยชาญทางหนึ่ง ลงมาถูกสุพรรณทางหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น หรืออย่างเมืองพิจิตรขึ้นทางปากน้ำเกยชัย ซึ่งพึงจะตื้นใหม่ ปรากฏเห็นอยู่ง่าย ๆ เอาตัวอย่างเช่นนี้เป็นเกณฑ์ที่จะค้นหาท่าทางต่อไป

พระบรมราชโองการดำรัสสั่งวันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

(ฉะบับที่ ๒)

เมืองสุพรรณบุรี

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยได้รับหนังสือเมื่อวันที่ ๑๙ จากอำเภอศรีประจันลงมาทันเป็นฉะบับแรก ได้ร่างจดหมายที่จะบอกระยะทางไว้ จึงเลยตอบรับหนังสือเสียด้วยจดหมายรายทางดังนี้

วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหรียงจักรเกิดเหตุหมุนไม่ไป เมื่อได้แล่นถึง ๓ ชั่วโมงแล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยหยอดน้ำมันในสบไม่พอ ร้อนจัดเหล็กจะติดกัน จึงได้ให้รพี[1]ตรวจจับเหตุไม่ได้ รอออกดูทั้งหมดก็ไม่มีสิ่งใดเสีย ไปได้ความแต่ว่าชาฟที่ข้างเรือผิดไป เพราะเหตุที่ต้องรอออกหมดและคุมเข้าใหม่จึงกินเวลาตลอดรุ่ง ได้ออกเรือต่อ ๓ โมงเช้า ล่องลงมากลางทางประมาณสักชั่วโมงเศษ จักรติดอีกแต่คราวนี้รู้เค้าเงื่อน เปิดท้องเรือขนหยอดไข พอหายร้อนแล้วก็แล่นได้เป็นปรกติ วันนี้โปรแกรมพึ่งเกิดขึ้นใหม่เกี่ยวแก่เรือที่จะตรวจแม่น้ำเก่า ได้ความว่ามีอยู่ตอนหนึ่งในย่านมัทรี จึงได้ให้มาถางไม้รกพอเรือเข้าไปได้ หยุดเรือไฟไว้ที่ปากแม่น้ำ มีเรือยาวและเรือต่าง ๆ ราษฎรเป็นอันมากมาคอยรับ เข้าฝากเรือเกากงพยาม เข้าในคลองน้ำทรงเป็นคลองแคบเล็กพอระครือเข้าไป อยู่ข้างจะคด แต่ครั้นเมื่อเข้าไปถึงที่สุดคลองตกแม่น้ำ เรียกว่าน้ำพระทรง หน้าตาเหมือนกับแม่น้ำใหญ่ไม่ผิดเลย แรกหลุดเข้าไปนึกว่าไปเกินลำแม่น้ำด้วนกลับมา

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ คือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

ออกแม่น้ำใหญ่เสียแล้ว แต่ครั้นเมื่อพิจารณาดูก็ไม่ใช่ ไปในลำน้ำนั้น ประมาณกึ่งทาง ถึงวัดชื่อกรรมการไม่ควรจะถามชื่อแต่หลงถามชื่อ ก็ได้ความว่าวัดน้ำทรง ไม่มีอุโบสถมีแต่ศาลากุฏิและแพ เป็นวัดชื่อมวัดเดียวในย่านนั้น มีพระสงฆ์อยู่ ๒ รูปเป็นบิดาพระน้อย อย่างมากก็พอรับกฐินได้ ราษฎรในตำบลนั้นหมดด้วยกัน ๔๐๐ เศษ หากินด้วยทำนาเผายาง ค่าน้ำในลำน้ำด้วนนั้นละ ๑,๐๐๐ บาท ทางออกแม่น้ำใหญ่เมื่อไปถึงบางหวายแล้วแยกออกบางผีทางหนึ่ง แยกลงไปตามแม่น้ำตากแดด ชื่อต่อกับลำน้ำสะแกกรังอีกทางหนึ่ง มีเขื่อนเป็นห้วง ๆ และมีไม้รกเรื้อเป็นบรรทุกข้าวล่องลงไปขายสะแกกรังได้ ชาวบ้านนั้นไม่ได้จำหน่ายข้าวออกทางแม่น้ำใหญ่ ล่องข้าวลงไปสะแกกรัง น้ำหน้าแล้งกลางแม่น้ำลึกอยู่ในประมาณ ๕ วา ๖ วา เป็นเณรไม่มีหาด ถ้าฤดูแล้งจระเข้ชุมเสียงร้องมาก ฤดูน้ำก็เข้าบ้าไป

มีนิทานเล่าเป็นเรื่องตามองไกลบนบกว่า เดิมมีนางคน ๑ บ้านอยู่ดอนคา มีผู้มาสู่ขอบิดาฝ่าย ๑ มารดาฝ่าย ๑ ต่างคนต่างบอกให้ลูกสาวแล้วกำหนดจะไปแต่งงานอภิเษกที่เขาพนมเสพที่เมืองนครสวรรค์ ไปหยุดทำของเลยมีขนมจนเป็นต้นที่เขาแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อปรากฏว่าบิดาให้ข้างหนึ่งมารดาให้ข้างหนึ่งเกิดวิวาทกันขึ้น เขานั้นจึงได้ชื่อว่าเขาวิวาท ภายหลังจึงกลายเป็นพนมวาด ยังมีหมวกขนมจีนและรอยสุนัขปรากฏอยู่นั้นได้ความคับแค้นรำคาญโกรธขึ้นมา จึงได้ตัดนมขว้างไป กลายเป็นเขานมนาง แล้วนางนั้นก็กลับลงมา เห็นน้ำในลำแม่น้ำใสสะอาดดีก็ลงอาบ จึงเรียกว่าน้ำสรง ภายหลังกลายไปเป็นน้ำทรง แล้วนางก็ลงไปทางตำบลเดิมบางแล้วก็ไปบวชเสีย ที่ซึ่งนางบวชนั้นจึงได้ชื่อว่าตำบลนางบวช แขวงสุพรรณบุรี เพราะดอนคาซึ่งเป็นเมืองเดิมนั้นก็อยู่ที่สุพรรณ นิทานนี้อย่างเดียวกันกับตามองไกล

เป็นอันได้ความว่าลำนานเป็นลำน้ำเดิมในเขตต์สุวรรณภูมิ เห็นจะมารวมน้ำลพบุรีนครสวรรค์ ซึ่งเป็นที่แอ่งลก น้ำข้างตะวันออกและข้างตะวันตกกดเข้ามารวมกันเป็นแม่น้ำเดียว กับทมโรมย์กมารวมกันอกแห่งหนึ่ง ฝั่งตะวันออกเป็นฝั่งสูง ข้างตะวันตกเป็นท้องทุ่งทนาหักออกมา แต่ก่อนคงจะลงมาจากกำแพงเพชรถึงอุทัยธานี จากอุทัยธานีลงไปสุพรรณ ไม่มีนครสวรรค์ ไม่ถูกเมืองพยุหครี มโรมย์และชัยนาทเป็นคนละลำน้ำ เรื่องคันแม่น้ำเกานี่จะสนุก ได้เค้าเงื่อนแตกออกไปทุกที่ คงจะได้แผนที่แผ่นดินสยามแต่ก่อนว่าเป็นอย่างไรแน่

หยุดกินข้าวกลางวันทวัดน้ำทรง แล้วกลับออกทางบางผ พวกชาวบ้านชนชมยินดีรับรองแข็งแรงมาก อย่างเดียวกันกับปลดม้ารถเสียเข้าลาก ดูกล้าหาญไม่ย่นย่อร้องเพลงเรื่อยไปทุกลำ แรกได้ยินร้องก็นึกว่าจะประหลาด แต่พึ่งไปพึ่งมาเป็นลำยเก ล่องลงมาจอดที่พลับพลาแพหน้าวัดหัวหาดเมืองมโรมย์ ชื่อตำบลว่าท่าหาดพิกุลงาม เหตุด้วยมีต้นพิกุลงาม ๆ อยู่หน้าวัด

วันที่ ๑๗ ตุลาคม

เมื่อวานนี้ลมกล่าวว่าวัดที่จอดเรือนนี้อยู่ฝั่งตะวันออก วันนี้ลงเรือครุฑเหิรเห็จเวลาเช้า ข้ามฟากเยื้องลงมาข้างล่างหน่อยหนึ่ง เข้าปากคลองทวัดสังฆ์ ปากคลองนี้นี่อนลงข้างใต้ เข้ายากสักหน่อย พอพ้นลำคลองตกถึงลำน้ำหลังวัดก็เป็นตลาด เรียกชื่อทับศัพท์ว่าตลาดวัดสังฆ์ มีบ้านเรือนฝากระดานหลายหมู่ มีโรงแถวตลาดข้างเหนือ ๓๐ ห้องเศษ เจ้าของหนึ่งเป็นผู้หญิง ตั้งอยู่บนที่ดอนน้ำไม่ท่วม มีตลาดของสดอยู่หน่อยหนึ่ง ต่อลงไปเป็นตลาดใต้ซึ่งอยู่ติดกัน มีประมาณ

๓๐ ห้องเศษเบ็น ๒ เจ้าของ แต่ตลาดนนาท่วม ข้อซึ่งตลาดติดทนได้ถึง
๒ ตลาด เหตุด้วยเบ็นท่าเกวียนข้าวในดอนมาลง เบ็นที่ประชุมแห่งหนึ่ง
อย่างเดียวกับสะแกกรัง ผู้คนก็มามากอยู่ ถัดนนเข้ามาเบ็นทุ่งแล้วจึงถึงบา
ตงแต่พอพ้นตลาดวัดสังฆเขามาหน่อยหนึ่ง จนถึงเขตตอาเภอเดมบาง
เบ็นระยะที่ต้นไม้ขึ้นในลำน้ำมากเรือเดินไม่สะดวก พึงจะได้ลงมือถางใน
๒ ปี แต่ผักตบชะวาเต็มพึงได้ชำระออกในคราวรับเสด็จนี้ มีที่เขา
เรียกว่าแก่งอยู่ที่ตำบลหาดทดแห่งหนึ่ง แต่ที่จริงเบ็นแต่สายน้ำเชี่ยว
ด้วยน้ำตื้น คดเคี้ยวอยู่บ้าง เขาเตรียมจะโรยด้วยเชือก แต่ไม่จำเบ็น
ต้องใช้ ถัดนนมาเบ็นทางที่เรือเดินไปมาอยู่แต่ก่อนแล้ว แต่หากมีไม้
ล้มทับขวางทางไม้เอนชายและเบ็นตออยู่ในใต้น้ำมาก ประกอบทั้งผักตบ
ชะวาขึ้นเต็มด้วย เรือจึงเดินไม่ได้ทีเดียว ครั้งนี้ได้ตัดไม้ที่กีดขวางและ
เอนชาย กับตัดตอในน้ำเสียมากยังเหลืออยู่บ้าง เมื่อก่อนจะมาน ๓ วัน
ต้นยางก็ล้มอีกต้น ๑ ทางทรมนาเบ็นที่ดอนโดยมาก มีไม้ใหญ่เบ็นดง
คือ ยาง กระเบา มะม่วงกะล่อนเบ็นพื้น บ้านคนมีรายๆ มาตลอด วัดก็มี
หลายวัด แต่เบ็นที่สำนักสงฆ์พึงเกิดขึ้นใหม่ๆ บ้านเรือนก็ใหม่ๆ โดย
มาก ที่บานชอบกลดูเหมือนจะใหญ่ที่บมาก แต่ไม่หนาเท่าใด ยื่นจาก
ลำน้ำขึ้นไปเพียง ๕ เส้น ๖ เส้นก็ถึงทุ่งซึ่งเบ็นนาตลอดไป มีคลองแยก
ออกแม่น้ำมากหลายสาย คลองเหล่านี้เองที่ชักให้แม่น้ำสายนี้เขิน เขา
จึงพลับพลารับตำบลคลองจันทร์อยู่ฝั่งใต้ ระยะทางสั้นเกินไป ถ้าจะ
เดินเรือโมเตอร์มาไม่หยุด ๒ ชั่วโมงก็จะถึง เพราะระยะทางตั้งแต่
วัดสังฆ์มา ๔๒๘ เส้นเท่านั้น ตำบลนี้ยังอยู่ในแขวงชัยนาท

วันที่ ๑๘ ตุลาคม

ทางมาจากคลองจันทร์วันนเขาว่า ๕๐๐ เส้น มาไม่มากนักก็ออกทุ่ง มีไผ่รมน้ำอย่างแม่น้ำสุพรรณ แลเห็นนาในไผ่เป็นช่อง ๆ ไม้ใหญ่ก็ยังมราย ๆ บานเรือนค่อยหนาขน เมื่อตอนใกล้เดมบาง เห็นเขาเดมบางอยู่ข้างหน้า พลับพลาท่าทวัดคงคาฝั่งใต้ในแขวงชัยนาท มีราษฎรมาหามากขนกว่าแต่ก่อน ตอนล่างนดูมีการตัดไม้ไผ่บ้ามาก

เวลาบ่าย ๔ โมง ลงเรือล่วงไปเขาพระในแขวงสุพรรณ พระยาสุนทรบุรขนมารับอยู่ในที่นั้น เขานไม่สูงแต่แลเห็นภูมิประเทศตลอดทุกทิศ มพระเจดียบนนนพังเหลออยู่บ้าง ใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่สอดนทจะเบนแว่นฟ้า ๓ ชั้น มทะนานครอบข้างบน เขาว่าเขาในบริเวณนมีการก่อสร้างอยู่บนยอดแทบทั่วไป ตามลำน้ำนไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดนอกจากเมืองสรรค์ซึ่งอยู่ในคลองตัดไปหาลำน้ำสายกลาง ทะลุจนถึงสายนอก เห็นจะเบนเมืองทชิงกันเบนเจ้าของ เพราะอาจจะบังคับแม่น้ำได้ทั้ง ๓ แม่น้ำ ถ้าเวลาละโว้มอำนาจคงเบนของละโว้ สุวรรณภูมิมอำนาจคงเบนของสุวรรณภูมิ พนเดมคงเบนของละโว้ ได้พระพุทธรูป ๒ องค์ในแขวงชัยนาท เบนพระเชมรงามมาก ได้หม้อดินใบ ๑ ที่ห่างเขาพระในแขวงสุพรรณ รูปร่างเบนหม้อบ้กดอกไม้ซึ่งมีความรำคาญมานานแล้ว ว่าเครื่องบ้กดอกไม้อย่างไทยไม่มี หม้อนใช้ได้พอเบนตัวอย่าง แต่สังเกตดูท่าทางเห็นจะเบนหม้อน่าจะมีฝา ลักษณะหม้อกรันและรูปสูง รูปแปลกดีมากไม่เคยเห็น

เมื่ออยู่ที่เมืองพยุห เขามแห่ผ้าบาให้คนหนึ่ง วันนเขาเตรียมแห่ผ้าบาไวอก ทำรูปเบนเรือรางของประเทศนั้น จึงขอให้ถามคำให้การ

เรียบเรียงเบนเรื่องมา ข้อความก็ลงกับแต่ก่อน แต่ไม่มีความขันไป
ถึงน่าทรง

ได้ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคาม เดิมเป็นนายอำเภอเดิมบาง
เดียวนไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมืองนครสวรรค์ ว่า
แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็นชาวบ้าน
เดิมบางน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ ๑ ครองเมืองใดไม่ปรากฏ ได้ข่าว
นางงามนต้องพระราชประสงค์ นางไม่สมัครจึงหลบหนีไปอยู่บ้านนางลอ
แขวงเมืองสรรค์ แล้วมาอยู่ที่เขากบ้านกำมะเชียนแขวงอำเภอเดิมบางน
บ้านกำมะเชียนน เดิมชื่อบ้านกำมะเชือด คนภายหลังเรียกเพี้ยน
เป็นบ้านกำมะเชียน และบ้านกำมะเชียนนอยู่ฝั่งตะวันตกลำน้ำมะขามเฒ่า
เดินไปจากทิศพลับพลาเดิมบางนสัก ๕๐ นาฬิกถึง มีแม่น้ำเกาอยู่ทน
เรียกว่าแม่น้ำกำมะเชียน กว้างบางแห่ง ๓ เส้นเศษ บางแห่งแคบกว่า
นน ข้างเหนือขนไปทางฉวากละหานพระห้วยทราย ไปบรรจบแม่น้ำ
มะขามเฒ่าที่ปากคลองสะเดาหักใต้วัดหันคา ข้างใต้ลำน้านไปบรรจบ
ลำน้ากระเสียว ออกลำน้ำมะขามเฒ่าที่ใต้นางบวช

กล่าวเรื่องนิทานต่อไปความว่า เมื่อนางงามมาอยู่ที่เขากบ้าน
กำมะเชียนนน มีชายคน ๑ ชื่อศรีนนท์ ออกไปเห็นนางนนมีใจรักใคร่
เวียนเกยวพาน แต่ฝ่ายนางไม่มีความรัก เบื่อหน่ายหนีกเข้าจึงเชือดนม
ทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นชื่อยู่ที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวช
เป็นชื่อยู่ที่เขานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

พระเทียรมราช ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาทเล่านิทานเรื่องนว่า
เดิมแต่ครั้งไรไม่ปรากฏ มีนางงามคน ๑ ชื่อนางพิมสุดาไลย ตั้งบ้านเรือน
อยู่ที่เขาเดิมบาง เขานแต่แรกเรียกว่าเขาเดิมนาง อยู่มามีข่าวว่าพระเจ้า

แผ่นดินจะเสด็จขึ้นมา นางนั้นกลัวจึงหลบไปอยู่บ้านนางลือแขวงเมืองสรรค์ ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จ นางจึงกลับมาอยู่ที่เขากำมะเชียน แต่เดิมเรียกว่าเขากำมะเชือด นางตั้งหน้ารักษาศีลและทอผ้าด้วยใยบัว ประสงค์แต่จะทำบุญทำทาน มีชายคน ๑ ชื่อเสนหาได้มาโรคเรือนวันหนึ่งออกไปต่อไก่ที่เขากำมะเชียน ยังมีหลักศิลาซึ่งชาวบ้านเรียกว่าหลักไก่อยู่จนทุกวันนี้ นายเสนหาได้ไปเห็นนางเข้ามีความรักใคร่ ไปเกี้ยวพานรบกวนจนนางโกรธนางก็ตัดนมทั้งเสียที่เขานมนาง แล้วหนีไปบวชที่เขานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

ส่วนที่ราษฎรชาวตำบลนี้เล่าว่า บ้านเดิมบาง เดิมเรียกว่าบ้านเดิมนาง แต่นามนางไม่ปรากฏ แล้วนางย้ายไปอยู่บ้านกำมะเชียน นางทอหูกอยู่บนเขา มีนายศรีนนทคน ๑ ไปต่อไก่เถือน พบนางเข้ามีความรักใคร่ได้พูดจาเกี้ยวพาน นางไม่มีความเสน่หาด้วย นางจึงตัดถันของนางออกจากอกทั้ง ๒ ถันข้างไปทางซ้ายและขวา จึงบังเกิดเป็นเขาขึ้น มีนามปรากฏทุกวันนี้เรียกว่า เขานมนาง และหลักต่อไก่ของนายศรีนนทก็ยังอยู่ (ดูเหมือนจะเป็นหลักเขตด้วย) แต่ที่นางได้ตัดถันนั้นเพื่อประสงค์จะให้สิ้นความสะสวย แต่กระนั้นก็ดี นายศรีนนทก็ยังไปรบกวนอยู่เสมอ นางต้องจำหนีไปบวชอยู่เขานางบวชแขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งเรียกต่อมาว่าเขานางบวชจนทุกวันนี้ นายศรีนนทก็ยังตามไปรบกวนอยู่ นางจึงหนีต่อไปจำศีลอยู่แขวงเมืองอ่างทอง เรียกว่าบ้านไผ่จำศีลต่อมา นายศรีนนทก็ยังตามไปอีก นางได้หนีไปอยู่เขาราวเทียนแขวงเมืองนครสวรรค์ นายศรีนนทก็ยังตามอยู่ร่ำไป ต่อมานางก็ถึงแก่กรรม นายศรีนนทบวยหนักได้อาราธนาส่งฆ์ไปเพื่อจะหาทางภายหน้า แต่สงฆ์มีความรังเกียจไม่ไป เพราะนายศรีนนทเป็น

โรคเรือน นายศรีนนท์ตายลง นับว่านายศรีนนท์ยังมีความอาฆาตสูงมาก ถ้าสูงมารูปใดไปที่เขาราวเทียนแล้วอาจจะมีเหตุถึงแก่ความมรณภาพตามความดังนี้

วันที่ ๑๙ ตุลาคม

เมื่อวานนี้เรือครูฑจักรพันไม้ลอยนำบน จึงต้องยกท้ายขนเปลี่ยนจักรใหม่ยังไม่แล้ว อีกประการหนึ่งทางที่จะไปวันนี้ต้องเลียวเข้าไปในทุ่ง ไปได้แต่เรือเล็ก จึงได้ลงเรือศรีเทพออกจากเดิมบางไปทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่งจึงถึงนางบวช ซึ่งมีตำบลบ้านและมีสะพานยาวเข้าไปจนถึงเขา แต่สะพานนี้น้ำท่วม เรือเข้าไปจอดได้ถึงเชิงเขา ลักษณะเขาสมอคอน ในแม่น้ำตอนตั้งแต่เดิมบางลงมาปรากฏว่าเป็นแม่น้ำใหม่ น่าจะเรียกว่าลำคลองมากกว่าแม่น้ำ เพราะไม่มีไม้ใหญ่ มีแต่ไผ่และแคบกว่าลำแม่น้ำตอนข้างบนมาก ลำแม่น้ำเดิมไปทางกำมะเชียน เมื่อถึงนางบวชแล้วเลียวเข้าในคลองหรือในทุ่งเข้าไปถึงเชิงเขา มีกุฏีพระมุงแฝกหลังใหญ่ ๓ หลัง มีพระสงฆ์อยู่ถึง ๗ รูป มีโรงที่พักสำหรับปุรุษและสระบัว ทางที่ขึ้นเขาเป็นสองทาง ตรงขึ้นไปเหมือนธรรมามูลทางหนึ่ง เลียวอ้อมไปที่ไม้สูงขึ้นทางหนึ่ง เขาก็เป็นลักษณะเดียวกันกับเขาธรรมามูล หรือโพธิ์ดังกา ไม่ใคร่มีต้นไม้อื่นนอกจากไม้รวกเต็มไปทั้งเขา ฤดูแล้งแห้งใบร่วงเกิดเพลิงบ่อย ๆ เพราะฉะนั้นหลังคาโบสถ์วิหารไม่ใคร่อยู่ได้ ที่ลานบนหลังเขายาวประมาณสัก ๓๐ วา เกือบจะเท่ากับวัดราชประดิษฐ์ แต่แคบกว่า ดูเป็นลานกว้างขวางสบายดีกว่าธรรมามูล มีบนนมพระอุโบสถหลังหนึ่ง ๕ ห้อง ไม่มีหน้าต่าง ก่อเว้นช่องอย่างวัดพุทไธศวรรย์ แต่หลังคาไม่มีมุงแฝกคลุมไว้ พระที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีเป็นพระพุทธรูป

ศิลาบ้นปูนประกอบบีดทอง ฐานทำลายรักบีดทองอย่างดีเต็มไปทั้งฐาน ชุกชี ผนังโบสถ์ด้านหนึ่งก่อเบ็นแท่นเหมือนอาสน์สงฆ์ ตั้งพระพุทธรูปเบ็นพระยืนขนาดใหญ่ ๆ เห็นจะเบ็นพระเท่าตัว ผมอัด ๆ อย่างโบราณสวมเทริด หน้าต่าง ๆ แต่ชำรุดทั้งสิ้น ได้สั่งให้เชิญลงมาจะปฏิสังขรณ์ ๔ องค์ ถ้าแล้วเสร็จจะส่งกลับขึ้นไปไว้ที่เขานั้นบ้าง เสมาใช้ศิลาแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเสมาวัดหลวงกรุงเก่า มีกำแพงแก้วรอบไปจนกระทั่งพระเจดียและวิหารด้วย แต่วิหารนั้นเบ็นที่น่าสงสัยอยู่ว่าจะทำเบ็นสองคราวเพราะกระชั้นพระเจดียนัก ไม่ได้ไว้ช่องอกมช่องหน้าต่างเล็กสูงสักศอกเดียวกว้างคืบเศษสองช่องเท่านั้น ท้ายวิหารจดฐานพระเจดียมีทางเข้าไปในองค์พระเจดีย มีกำแพงแก้วมพระเจดียประจำมุม เห็นจะมีถึงด้านละ ๘ องค์ พระเจดียนั้นแวนฟ้า ๓ ชั้น ข้างบนตงรูปพระเจดียบ้นดินเผาสีดำบ้างขาวบ้าง เผาแข็งแกร่ง ได้นำลงมาเบ็นตัวอย่างองค์ ๑ มีศาลายาวก่ออิฐแต่ไม่มีหลังคา เห็นจะเบ็นที่จำศีลภาวนาคงจะได้มุงกระเบื้องกะบูทั้งนั้น เหลือหลังคาอยู่แต่วิหาร ทางที่จะแลจากเขานางบวชขึ้นสู่เขาพระไม่ได้ เพราะเหตุที่มีต้นไม้บังอยู่เสียข้างหนึ่ง แต่การซึ่งขึ้นไปบนยอดเขาเหล่านี้ มีประโยชน์ที่ได้เห็นภูมพื้นที่ว่าเบ็นอย่างไร ข้อที่เราเห็นเมื่อเวลามาในแม่น้ำว่าเหมือนมาในดงไม้ใหญ่ แต่ที่จริงขึ้นไปที่สูงแล้วแลเห็นว่าไม่มีดงแห่งใด หลังหมู่ไม้เข้าไปก็เบ็นท้องนาทั่วไป มีท้องนากับบ้านไพ่จนสุดสายตาทุกทิศ ไม่มีที่ว่างเปล่าในที่แห่งใดเลย บ้านไพ่นี้เบ็นลักษณะเดียวกันกับบ้านของเมืองฝรั่ง ของเขาปลูกเหย้าเรือนด้วยไม้สัก ของเราก็สำเร็จด้วยไม้ไผ่เบ็นทางมบริบูรณ์ทุกแห่ง

เขานางบวชนเบนทราษฎรนับถอมาก มีกำหนดขนไห้วพระกันใน
กลางเดือน ๔ มาแต่หัวเมืองอน ๆ ก็มาก ใช้เดินทางบกทงนั้น ได้หยุด
ทำกับข้าวกินที่เชิงเขาแลวจงล่องเรือลงมา จนถึงปากกะเสียวจึง
กลับเขาลำแมนาเดม ซึงมีตนกระเบาและตนยาง ๒ ฟากตอมาอก ตอน
ต่ำ ๆ ใต้อำเภอเดิมบางลงมา มีตำบลที่ตงยุ้งข้าวมาก ๆ ตงแต่ ๔ หลัง
ขึ้นไปหา ๗ หลังเนือง ๆ ตลอดทาง เขาว่าที่เมืองนี้ไม่เหมือนกรุงเก่า
ถ้าไม่เห็นข้าวใหม่ในนาแล้วไม่เบิดยุ้งจำหน่าย เหตุฉะนนจงต้องมียุ้ง
มาก ๆ พลับพลาที่พักนั้นตงที่ตำบลบ้านกร่าง ใกล้ที่ว่าการอำเภอ
ศรีประจันต์ฝั่งตะวันออก ตรงกับวัดที่ชื่อเดียวกันนี้ มีพระเจดีย
กลางน้ำองค์ ๑ เบนพระเจดียไม่สิบสอง อยู่ข้างจะเชือง ว่าเบนที่ราษฎร
ประชุมกันไห้วพระทุกปี

เรือจะตรวจลำน้ำเก่าตอนล่างนี้ออกจะร่วม ๆ เข้าไปแล้ว ได้ประชุม
กันใต่สวนเวลาวันนั้นได้ความว่า แม่น้ำที่ตอสะแกกรังอยู่ที่วัดท่าในลำน้ำ
สะแกกรังแล้วมาท่าหลวง กะทงหนองบัว ถึงลำน้ำมะขามเฒ่า แต่ไม่
ลงมาตามทางลำน้ำที่เรือเดินครั้งนี้ เลยไปทางบ้านเชียนถึงฉวากแล้ว
กำมะเชียนมาออกที่กะเสียวแล้วไปทางตลาดปลาเค้า ท่าตาจาง ท่าระกำ
หนองตับเตียว หนองสาหร่าย สี่สระ เขาดิน บางกุ้ง วัดหน้าพระธาตุ
ศาลาราว สวนแตง กระจับยแส บุงทลาย หางสลาด ตอตัน รางกะด
สระยายโสม สระกะพังลาน ศรีสำราญ หวายสอ ดอนมะนาว ลำอ้ายเสา
หูช้าง กำแพงแสน สามแก้ว ห้วยขวาง ห้วยพระ ตะก้อง อุไทย
ดุมหัก ทุ่งน้อย ห้วยจระเข้ พระปฐมเจดีย์ ลำน้ำที่ไปทางตะวันตก
ในลำน้ำสุพรรณนเข้าไปก็คือทางเมืองเก่าของสุพรรณที่เรียกว่าเมือง
อู่ทอง อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุพรรณเดียวนี้ ลำน้ำเดียวกันกับ

พระปฐมเจดีย์ สังสระทปรากฏอยู่น คือ สระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่งเป็นน้ำราชาภิเษกอยู่เหนือเมืองสุพรรณเก่า วัดหน้าพระธาตุคือตัวเมืองสุพรรณซึ่งเป็นกรุงเก่ากับกรุงเทพ กับปฐมเจดีย์ ได้สั่งไว้ให้ค้นตอนข้างเหนือต่อขึ้นไปอีก ถ้านานเห็นจะได้ลงในแผนที่ได้เร็ว เพราะตอนที่ต่อน้ำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เค้าเงื่อนแล้ว

มีความยินดีที่จะกล่าวว่าเรื่องยุงและตัวแมลงนั้นนับว่าไม่สู้มีดีกว่ากรุงเทพ ฯ เป็นอันมากทั้งสองอย่าง

วันที่ ๒๐ ตุลาคม

วันนี้พยายามลองจะไปต้น ได้จัดการให้แตรเป่านำกระบวน แล้วตัวเองก็ลงมาในเรือพระที่นั่งหน่อยหนึ่งจึงลงเรือศรีเทพ แวะ ๆ เวียน ๆ ให้ล้าลงไปหมายจะมาท้ายกระบวน แต่ไม่สำเร็จอย่างยิ่ง เพราะพวกในแม่น้ำนั้นไม่รู้จักแตร รู้แต่ว่าเสด็จมาเรือเลิกข้างหลัง หรือจะจำเรือศรีเทพได้ แตรเป่าก็เฉย ตาพวกผู้ใหญ่บ้านก็ไม่คำนับ นักเรียนก็ไม่ร้องเพลง เรือที่ผ่านลงมาเท่าไร ๆ ก็เฉย ฉะเพาะเรือศรีเทพไปที่ไหนเป็นได้คำนับและร้องเพลงกันทั้งนั้น พวกคอยรับเสด็จก็คอยตอมเรือศรีเทพ แวะเวียนอยู่จนปล่อยเรือแจวลงไปหมดแล้ว ครั้นถึงเรือไฟยิ่งร้ายหนักขึ้น ในการที่จะห้ามไม่ให้กะลาสีคำนับนั้นเป็นพ้นวิสัย ยิ่งห้ามก็เหมือนยิ่งประกาศให้คนรู้ เลยไม่มีผลสำเร็จอะไรได้เลย จนต้องหยุดทำกับข้าวกินใต้ต้นไม้ดอ ๆ ที่ท่านนเยื่องจากวัด สักครู่หนึ่งพวกนักเรียนแลพบอุตส่าห์เดินเลียบตลิ่งลงมาจนพ้นเขตวัด พอตรงเรือก็ร้องสรรเสริญบารมี ที่จำจะต้องผิดให้เป็นพระเกียรติยศ เลยต้องทนดอเอาเฉย ๆ เมื่อเรือผ่านวัดแล้วที่เคยไปทำกับข้าวครั้งก่อน เป็นที่เรียบร้อย

ดมาก คงจะนึกได้นั้น เดยวนศาลาทหัวโดนนั้นไดรอเสียแล้ว รูปร่าง
หน้าตาเปลี่ยนแปลกไป ถ้าไม่ถามที่จะจำไม่ใคร่ได้ ลงมาจอดที่บ้าน
พระยาสุขม[๑]ตามเคย แต่แปลกมากอีกเหมือนกัน คราวก่อนจะขึ้นไป
บนบ้านต้องเดินขึ้นตลิ่ง คราวนพอเสมอน้ำแฉะ ๆ สุพรรณไม่เปลี่ยน
แปลกรูปอะไรนอกจากที่น้ำมากและน้ำน้อย

เวลาบ่ายลงเรือไปเข้าคลองตลาด บวงสรวงที่ศาลเจ้า เงินที่ให้ไว้
ก่อนได้ทำให้ศาลเรียบร้อยดขึ้น แต่เบนข้างจนและน้ำท่วมด้วย กลับมา
ไปทางคลองวัดบ้าเลไลย เมื่อคราวก่อนนั้นไปทางถนน คราวนถนนน้ำ
ท่วม คลองนเบนคลองตัดกลางเมืองไปแต่วัดประตูศาลทางตัก ๒๕ เส้น
ถึงเชิงเนินเมือง เมืองสุพรรณนมกำแพงเบนสองฟากเหมือนพิษณุโลก
ยันขึ้นไปจากฝั่งน้ำราว ๒๕ เส้น คกว้างประมาณ ๖ วานอกเชิงเทิน แต่
ยาวนั้นยังไม่รู้แน่ พระสุนทรสงครามว่าราว ๓๗ เส้น วงตั้งอยู่หลังวัด
ประตูศาล ๆ นคงจะเบนวัดใหม่สร้างขึ้นเมื่อสุพรรณร้าง อย่างเดยวกัน
กับวัดใหม่ชยวชดทท่าวาสุกรีกรุงเก่า เดกกว่าวัดตะไกรที่อยู่คนละฟาก
คลอง และวัดผังซึ่งอยู่ในเข้าไป วังจะอยู่ในหว่างพระมหาธาตุและ
ศาลหลักเมือง ตามทพบโคกเนินดินลึกขึ้นไปกว่าแม่น้ำ บางทีวังจะตั้ง
อยู่ลึกขนาดวัดพระศรีสรรเพชญกับคลองเมือง คลองไปวัดบ้าเลไลยน
เบนลักษณะคลองหลอด วัดบ้าเลไลยเองเบนลักษณะภเขาทองกรุงเก่า
หรือภูเขาทองกรุงเทพ ฯ ซึ่งเอาอย่างกัน เบนที่ประชุมไหว้พระในเดือน
๑๑ เมืองสุพรรณใหม่นคงอายุราว ๒๐๐ ปี ก่อนนนขึ้นไปอยู่ตะวันตก
เฉียงใต้ในแม่น้ำเก่าห่างแม่น้ำนประมาณ ๗๐๐ เส้น ตามระยะทางที่ได้
กล่าวแล้วเมื่อวานน เมืองเก่านนมโคกเนินดินอย่างเดยวกันกับปฐม

---

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (บั้น สุขุม) ต่อมาได้เบื้นเจ้าพระยายมราช.

เจดีย์ จะเป็นรุ่นเดียวกันหรือเลยมาจากปฐมเจดีย์ เมืองหลวงข้างแถบสุวรรณภูมินั้นจะเลยขึ้น เพราะเหตุที่พวกมาไล่ประเทศ คือพวกที่อยู่แหลมมะลายูขึ้นมารบกวน ตรงกันกับที่ข้างเหนือ เลยลงมาตามปลายลำน้ำของเรา แต่เรื่องนี้ถ้าหากว่าได้ค้นลำน้ำได้สำเร็จ คงจะได้ความสว่างไสวออกไปอีก

เมื่อคืนนี้ฝนตก วันนี้อากาศเย็นจนตกบ่ายจึงได้ร้อน ยุงไม่ปรากฏแต่ตัวแมลงชุม

วันที่ ๒๑ ตุลาคม

ลงเรือศรีเทพไปเข้าคลองหว่างวัดมหาธาตุและหลักเมือง ไปออกหลังเมือง ในท้องทุ่งหลังเมืองมีต้นตาลเป็นอันมาก เป็นคันดินสูงลงตาลแถวสุดสายตาเหมือนอย่างขึ้นจากฝั่งน้ำวงไปทั้ง ๒ ข้าง ในหว่างดงตาลนั้นเป็นทุ่งนางามดีเป็นอันมาก พระปาเลไลยอยู่ที่ชายดงตาล จึงมีนายกล่าวว่า ชาวเพชรบุรีผู้ ๑ มาเป็นเชียอยู่ที่สุพรรณพูดกันถึงเรื่องต้นตาล ชาวเพชรบุรีว่าต้นตาลเพชรบุรีมากกว่าที่นั่น พวกที่นั่นว่ามากกว่าเพชรบุรี เถียงกันไม่ตกลงจนจะเกิดมวยขึ้น เจ้าเชียเพชรบุรีเห็นว่าตัวมาต่างเมืองจำจะต้องยอมแพ้ อย่าให้เกิดวิวาทถึงแตกหัก จึงยอมรับว่าต้นตาลเพชรบุรีนั้นยกว่าจริง แต่น้อยกว่าต้นเดียวเท่านั้น ความวิวาทก็เป็นอันระงับกันได้ด้วยยอมแพ้กันเสีย

เมื่อพ้นดงตาลออกไปแล้วเป็นที่ดอนบ้าไผ่ มีทางเกวียน ๆ นั้นหน้าน้ำใช้เป็นคลอง ที่เรือไปวันนี้ นาน ๆ ก็ไปตกทุ่งเป็นทุ่งนามีชื่อต่าง ๆ ทุ่งละใหญ่ ๆ ทางนั้นคดไปคดมา เรียกว่าสามสิบสามคดมีอยู่แห่งหนึ่ง ระยะทางตั้งแต่ลานานขึ้นไป ๗๐๐ เส้นจึงถึงลำน้ำเก่า เขาเรียกกันว่าลำน้ำเขาดินทั่วไป ที่ได้ชื่อว่าลำน้ำเขาดินนั้น เพราะเหตุว่าสองระยะอยู่

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

เหนือน้ำ วัดหน้าพระธาตุเมืองเก่าอยู่ใต้น้ำ วัดเขาดินอยู่ในย่านกลาง เป็นวัดใหญ่อยู่ฝั่งตะวันตก มีพระเจดีย์และโบสถ์ แต่พระสงฆ์ละไปอยู่วัดสารภีเหนือนาขึ้นไป เหตุด้วยลำน้ำตอนข้างเหนือลึกมีน้ำลึกตลอดบ ตอนข้างใต้แต่วัดหน้าพระธาตุลงไปขาดเป็นห้วงเป็นตอน ลำน้ำเกาน ไม่เล็กกว่าลำน้ำสุพรรณ น้ำลึกลึกดอนกว่าสุพรรณ แลเห็นฝั่งมีต้นไม้ ใหญ่ ๆ มาก น้ำไหลเชี่ยวตั้งแต่ปากคลองไปจนกระทั่งถึงในลำน้ำ ต้อง แจวทวนน้ำขึ้นไปอีกหลายคุ้งจึงถึงทัศสระ ระยะทางหมดด้วยกัน ๘๐๐ เส้นเศษ แต่มราษฎรพากันมาค้อยอยู่เป็นอันมากตลอดหนทาง ซึ่งเดิน ขึ้นจากเรือไปอีกหลายเส้นจึงถึงสระ ทัศระนั้นมีสัณฐานต่าง ๆ อยู่อย่าง ไม่เป็นระเบียบ ตรงทางที่ขึ้นไปถึงสระคาก่อน สระยมนาอยู่ข้างเหนือ สระแก้วอยู่ตะวันตกเกือบจะตรงกับสระคา สระเกษอยู่ข้างใต้แนวเดียว กับสระแก้ว แลเห็นปรากฏว่าเป็นสระที่ขุด มีเจดีย์ซึ่งว่ามีพระรูป ๑ ไล่เลี่ยงเอาชื่อไม่ได้ ไปก่อเสริมฐานของเก่าที่สระคาแห่งหนึ่ง สระ ยมนาแห่งหนึ่ง ทัศระแก้วเป็นศาลเจ้า ที่ซึ่งสำหรับบวงสรวงก่อนตัก น้ำสรง แต่ทัศระเกษนั้นมีคันดินสูงยาวไปมาก ที่บนนั้นมีรากก่อพัน ดินสูง จะเป็นเจดีย์หรือมณฑปซึ่งถูกแก้แต่ไม่สำเร็จ สงสัยว่าที่เหล่าน น่าจะเป็นเทวสถานมิใช่วัด สระที่ขุดไว้เหล่านี้เป็นสระสำหรับพราหมณ์ ลงชุบน้ำให้ผ่าเบี่ยกเสียก่อนที่จะเข้าไปนมัสการตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ จึงได้เป็นสระที่ศักดิสิทธิ คันดินที่กล่าวนี้ว่ามียาวไปมาก น่าจะเป็นถนน ถึงเมืองเก่า ที่นี่น่าจะเป็นเทวสถานหรือวัดพราหมณ์ที่ศักดิสิทธิแห่งหนึ่ง มาแต่สุพรรณเก่า จึงได้ใช้น้ำนี้เป็นน้ำอภิเษกสืบมาแต่โบราณ ก่อนพระ พุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศแถบนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวถึงหลายเรื่อง เช่นพระเจ้าประทุมสุริวงศ์ เป็นเจ้าที่เกิดในดอกบัวหรือมาแต่ประเทศ

10268 ม 10644 ร. 2
ร 102172 ร.2

อินเดีย อันเป็นเจ้าแผ่นดินที่ ๑ หรือที่ ๒ ในวงศ์พระอินทร์ที่ครองกรุงอินทปัต
พระนครหลวงเจ้าของพระนครวัด ก่อนพุทธศาสนกาล จะราชาภิเษก
ต้องให้มาตักน้ำสรงไป และในการพระราชพิธีอภิเษกต่าง ๆ ต้อง
ใช้น้ำสรง พระเจ้าสินธพอมรินทร พระยาแกรก ราชาภิเษกกรง
ละไว้ ประมาณ ๑๔๐๐ ปี ก็ว่าใช้น้ำสรงราชาภิเษก พระเจ้าอรุณ
มหาราชกรุงสุโขทัยจะทำการราชาภิเษกก็ต้องลงมาตักเมืองเหล่านี้ให้อยู่
ในอำนาจแล้วจึงตักน้ำไปราชาภิเษก จึงเป็นธรรมเนียมเจ้าแผ่นดินสยาม
ทุกพระองค์สรงมุรธาภิเษกแรกเสวยราชย์และตลอดมาด้วยน้ำสรง ม
เหชประจำเฝ้าสรรักษาอย่างกวดขัน เพราะเหตุที่มเจ้าแผ่นดินเมืองใกล้
เคียงมาลักตักน้ำไปกระทำอภิเษก จนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ พระเจ้า-
กาวิโลรส เป็นพระเจ้าขึ้นใหม่ ๆ ได้ให้มาลักน้ำสรงขึ้นไปทำอภิเษก
เป็นข้อหนึ่งในคำที่ต้องหาว่าเป็นกบฏ

ลัทธิที่ถือน้ำสระเป็นน้ำอภิเษกนี้ ปรากฏชัดว่าเป็นตำราพราหมณ์
เช่นกับมหาภารตะอรชุนต้องไปเที่ยวปราบปรามเมืองทั้งปวง และสรง
น้ำในสระที่เมืองนั้นห้ามหวงตลอดจนถึงสระในป่าหิมพานต์ เป็น ๖๔,
๖๕ สระจึงได้มาทำอัศวเมธ ซึ่งเป็นพิธีสำหรับเป็นจักรพรรดิ แต่เหตุ
ไฉนที่สระนี้จึงขลังนักไม่ปรากฏ คงจะมีตำรับบาทสำคัญเป็นที่นับถือ
ทั่วไป มาขุดสระและมาผูกเวทมนตร์ไว้อย่างหนึ่งอย่างใด ราษฎรใน
เมืองนี้มีความกลัวเกรงเป็นอันมาก น้ำในสระก็ไม่ใช้ ปลาในสระก็
ไม่กิน มีหญ้าขึ้นรกเต็มอยู่ในสระ มีจระเข้อยู่ทั้งสิ้นสระ ได้ทราบมา
แต่แรกที่ทูลกระหม่อมรับสั่งว่าน้ำท่วมถึง แต่เวลานี้ซึ่งเป็นเวลาน้ำมาก
พอปริ่ม ๆ ไม่ท่วม เห็นจะเป็นบางปีจึงจะท่วม แต่น้ำล้นขอบสระ ทาง

ที่เดนต้องพูนขนหน่อยหนึ่ง แต่กระนั้นก็ชนๆ น่าจะท่วมได้จริง น้ำสระคา สระยมนา ไม่สู้สะอาดมัวแดง แต่น้ำสระแก้วสระเกษใสสะอาด

ได้หยุดบวงสรวงและตักน้ำแล้วขนไปกินข้าว พระยาสุนทรบุรี เลยทบนคนดน ชาวสุพรรณอยู่ช้างจะเป็นคนนับถือเจานายจด นับถือบูชาอธิษฐานได้ จะถวายอะไรเจ้าดูเหมือนจะได้บุญ ที่สุดจนเสื่อที่สานมาสำหรับให้นั่งก็มีคาอธิษฐานติด ใกล้ไปข้างเป็นพระพุทธเจ้ามากกว่าอย่างอื่น

เมื่อวานนี้มีผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ มีต้นไม้ตงมาในเรือพายตามมา แต่ไม่ได้ช่อง พึ่งมาได้ช่องวันนี้ น่าต้นไม้นี้เข้ามาให้ เป็นต้นโพ ถามว่าเหตุใดจึงได้เอาต้นโพนี้มาให้ บอกว่าต้นโพนี้เกิดขึ้นที่ท่านไม่เข้าใจถามว่าเหตุไรจึงว่าเช่นนั้น บอกว่าได้ไปขอท่านที่อยู่ในกระจกไปติดไว้ที่เรือน ต้นโพกิ่งอกขึ้นบนหลังหับที่ตรงรูปนั้นเป็น ๗ ต้น จึงได้เอากาบมะพร้าวและดินมาประกอบเข้าไว้ สูงถึง ๒ ศอกเศษ พอเสร็จจึงได้นำมาให้ เห็นว่าเขาทิ้งอยู่จึงได้ให้เอาไปด้วย ได้แยกออกเป็นต้นปลีก ๓ ต้น รวมเป็นกอ ๔ ต้นไว้กอหนึ่ง ปลูกประจำสระทิ้งนี้ เป็นที่ระลึกว่าได้ขึ้นไปถึงทิ้งนี้นน พวกราษฎรที่มาหลายร้อยคนเต็มไปทิ้งนั้นถึงต้องมีขาวห่อมาเลี้ยงกัน กลับลงมาถึงเวลาพลบ ระยะทางขาไปประมาณ ๓ ชั่วโมง ขากลับ ๒ ชั่วโมง อย่างจะเหนื่อย

วันนี้พอออกเรือไปเสียงฟ้าร้องครั้นครั้น เห็นท่วงทีแล้วว่าฝนคงจะตก แต่ระยะทางที่ไปคงจะไม่ถูกฝน ต่อกลับมาจึงเห็นที่เบียก และได้ความว่าฝนที่สุพรรณตกมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(ฉะบับที่ ๓)

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยระยะทางที่ไปเที่ยวคราวนี้ ซึ่งได้ส่งไปให้ทราบแล้วนั้นยังไม่ตลอด จึงขอส่งต่อมาอีก ดังนี้

วันที่ ๒๒ ตุลาคม

วันนี้กะทางผิดเป็นอันมาก ด้วยเมื่อมาครั้งก่อนเป็นขาขึ้นแล้วแจวขึ้นมา สังเกตดูเทียบกับกำลังผู้เท้าเรือครั้งเห็จ ว่าประมาณสักชั่วโมงครึ่งหรือ ๒ ชั่วโมงจะถึงบางปลาม้า จึงได้นั่งแนะอยู่เสียจนสาย แต่ครั้นมาจริงชั่วโมงหนึ่งเท่านี้ถึงบางปลาม้า ได้จัดการที่จะเลยลงไปตามลำน้ำไม่เลยเข้าคลอง แต่วุฒิ(๑)ไม่เลือกวัดแบ่ะซะที่เคยแวะแต่ก่อนเลือกต่ำลงไปอีก ที่ได้ชื่อว่าแบ่ะซะนั้นเพราะมีผู้นำปลาแบ่ะซะมาให้ เขาเลยลงไปเลือกวัดทะค่า ได้ไปทำกับข้าวกินที่นั่น สมภารวัดทะค่ารูปนี้ชื่อแส่ง พุทธสโร เป็นหมอและเป็นผู้ชำนาญวิปัสสนาธุระ เป็นลูกศิษย์เรียนพระธรรม พร้อมกันกับพระมงคลทิพ ๕๕ พรรษา มีชื่อเสียงดี ไม่รู้จักว่าใคร ดูสังเกตได้แต่ว่าเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ ไม่มีการอวดดีอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถามถึงรถน้ำมนต์ก็ว่าได้รด แต่ได้รดด้วยความซื่อตรงไม่สำแดงว่ามีปาฏิหาริย์อย่างใด พูดถึงเรื่องมีผู้มาขอหวย ได้เคยตอบว่าให้เอาผ้าคฤหัสถ์มาให้นุ่งเสียดีกว่ามาขอหวย ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถสำเร็จแล้วกำลังจะลงมือพระวิหาร ได้ให้เงินช่วยในการปฏิสังขรณ์ ๘๐ บาท ไม่ได้รับโดยอาการที่ไม่งาม และยกอนุโมทนา

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ คือ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

อย่างเรียบร้อยดี จนนักสงสัยว่าจะรู้ดอกกระมัง แต่ครั้นเมื่อเวลาลาจะมา ให้พรให้พ่อจ๋าเรื่องๆ ขนไปก็เป็นสิ่งสงสัย แล่นกลับขนมาเข้าคลองบางปลาม้าไปจนถึงที่แยกจระเข้ใหญ่ เลยมาตามลำจระเข้ใหญ่ผ่านตลาดชะโดมาจอดที่หน้าบ้านหลวงวารีโยธารักษ์[1] บ้านผักไห่ซึ่งเคยจอดแต่ก่อน ตอนคลองจระเข้ใหญ่มีผักตบชะวามากขนตามลำดับ แต่ที่ตลาดชะโดเป็นมากกว่าที่อื่น พระยาโบราณซึ่งกำหนดว่าจะขึ้นไปรับถึงสุพรรณไปไม่ได้ เหตุด้วยมีลมพายุผักตบแตกกระจายเต็มบึดปากคลอง ต้องแก้ไขกันอยู่จนวันนี้ยังไม่หมด มาถึงบ้านผักไห่แต่วันราษฎรพากันมาเป็นอันมากเต็มแน่นไปทั้งนั้น มีการแข่งเรือสนุกสนานโห่ร้องรำกันครึกครื้น เวลาเย็นได้ลงเรือไปซื้อของตามแพเพราะคิดจะหากฐินตกทอดสักวัดหนึ่ง ได้ลงมือหาผ้ามาแต่สุพรรณแล้ว มาหาของเพิ่มเติมทั้น และได้สั่งให้ไปเที่ยวหาวัด แต่ครั้นเมื่อไปวัดชโพน ซึ่งเรียกว่าวัดชีตาเห็น ที่หลวงญาณ[1]สร้าง สมบุญ[1]ไปสร้างวิหารขึ้นไว้ ได้ช่วยการบึดทองเขาๆ จึงเชิญไปให้อนุโมทนา ได้พบพระครูอ่าเจ้าคณะแขวงเสนาใหญ่ เดิมเป็นฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ขนมาอยู่ที่วัดตกตรงวัดชโพนข้าม ตั้งแต่ ศก ๑๒๑ ได้เรี่ยไรสร้างพระอุโบสถและผูกสีมาแล้วเสร็จ เป็นเงินเกือบ ๑๖,๐๐๐ บาท สร้างการเปรียญหลังหนึ่งสิ้นเงินเกือบ ๑๐,๐๐๐ บาท จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมดูเป็นคนมีความอุตสาหะพอใช้อยู่ และไปได้ความว่าเป็นวัดที่กฐินตก

(๑) หลวงญาณ คือ หลวงชลญาณวิจิตร (ขำ) ตำแหน่งปลัดกรมฝ่ายขวาในกรมฝีพายฝ่ายพระราชวังบวร มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านผักไห่ กรุงเก่า มั่งมีทรัพย์สมบัติมาก มีธิดาชื่อ สมบุญ ได้สมรสกับหลวงวารีโยธารักษ์ (อ่วม) เป็นต้นสกุล "ญาณวารี" หลวงวารี ฯ กับสมบุญ ได้ค้นเคยสนิทสนมในสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาก โดยฉะเพาะสมบุญนั้น เป็นคน ๑ อยู่ในจำพวกซึ่งทรงดำรัสว่าเพื่อนต้น จะเผ้าแหนเมื่อใดก็เผ้าได้.

ไม่มีใครทอด จึงได้จองจะไปทอดวัดนั้นในมะรืนนี้ เพราะพรุ่งนี้ตาช้างมาชวนให้ไปทอดกฐินซึ่งแกได้ตระเตรียมไว้พร้อมแล้ว

ตำบลผักไหนบรรณครกครนกว่าเมืองสุพรรณเป็นอันมาก นาทวาเสียนกเสียในทลุ่มมาก ทซึ่งไม่ลุ่มข้าวงามบริบูรณดทงนน

ได้ถามเรื่องเมืองอู่ทองคือเมืองเก่า เจ้าอธิการแสง ตามที่ได้ไปเห็นและตามที่ได้ฟังเล่า ว่าอู่ทองนนอยู่เมืองเก่า หนีห่าได้หนีขนไปข้ามทะพานหินวัดกร่าง ข้ามมาเดนทางฝั่งตะวันออก แล้วจึงลงไปตั้งเมืองกำแพงแสนและเมืองอน ๆ ห่ากยังตามอยู่เสมอ เพราะห่านนเดนทละย่างนกเขาเท่านน อู่ทองจึงได้มีเวลาสร้างบ้านสร้างเมืองได้ แต่ครนเมื่อเมืองสำเร็จแล้วห่ากตามไปถึง จึงต้องย้ายต่อไป ลงปลายนนว่าหนีออกทะเล ห่ากตามไปเอาจนได้ ได้ถามว่าห่านนเป็นอย่างไร บอกว่าตามที่พูดนนเหมือนเป็นคน แต่เธอเข้าใจเองว่าเหมือนอหิวาตกโรค เมืองสุพรรณเดียวนไม่ทราบว่าผู้ใดสร้างแต่ไม่ใช่อู่ทองสร้าง อู่ทองที่หนีห่าไม่ใช่อู่ทองที่ไปเป็นเจ้าแผ่นดินที่กรุงเก่า เป็นอู่ทององค์คน อู่ทองมหาลายองค์เป็นตำแหน่งเจ้า ผู้ซึ่งสร้างวัดอู่ทองในลำน้ำสุพรรณก็เป็นอู่ทององค์หนึ่งต่างหากเหมือนกน แต่จะมีลำดับและกำหนดเรียกเปลี่ยนกันอย่างไร สมัยเทียบกับครั้งใดคราวใดไม่ทราบไม่ได้ยินใครเล่า

วันที่ ๒๓ ตุลาคม

เวลาเช้าลงเรือครุฑล่องลงไปช่วยนายช้างและอำแดงพลับ[๑] ทอด

---

(๑) นายช้างกับนางพลับ สามีภรรยาคู่นี้ ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้าน นายช้างกับนางพลับไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพฤติตัวเหมือนฉันมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้ว นายช้างนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ตั้งนายช้างเป็นหมื่น-ปฏิพัทธภูวนาถ เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสต้นครั้งแรก.

กฐินตำบลวัดหัวเวียง เขาจัดการทอดทการเปรียญ เพราะโบสถ์น้ำ
จวนจะท่วม เครื่องบริกขารไม่มากสิ่ง แต่เบนของอย่างทถอกน้ำว่าเบน
ของดี คือตู้กระจก หมอนปัก กระเช้า บ้านถวย เบนต้น คู่สวดก็ได้
เครื่องบริกขาร อันดับได้สบงและหับระฆัง หมากพลูปเทียน ได้ออก
เงินช่วยองค์กฐิน ๒๐ บาท คู่สวดองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละกึ่งตำลึง
แต่อยู่ข้างจะเบนการนางนอง ด้วยเหตุทเขากำหนดจะทอดต่อเวลาพรุ่งน
มาพ้องกับกฐินทเราจะทอด สมภารก็ไม่อยู่ ผู้อปโลกน์ก็ไม่อยู่ แต่ก
ไม่ได้บอกขัดข้องอย่างไร วธทจะทอดนนคือตั้งไตรและเครื่องบริกขาร
อ่างของกินไว้กลางศาลา แล้วมดอกไม้ธูปเทียนตามแต่จะมีมากเท่าใด
มาวางม้วสุมอยู่ที่ไตร สัปปุรุษที่ไปมากน้อยเท่าใดไม่ว่านั่งล้อมกันอยู่ที่
นั่น เจ้านายนั่งเกาอี้ซึ่งตั้งเรียงไว้เบนแถว พอพระลงนั่งเรียบร้อยแล้ว
เอาสายสิญจน์กลุ่มหนึ่งมาคล้องออกโยงผ้าไตร แล้วจ่ายกันถือทั่วไป
อย่างหล่อพระ จึงมีหัวหน้าสัปปุรุษนำตั้งนโมพร้อมกันก่อน แล้วว่า
อรหังสัมมาสัมพุทโธ แล้วถวายกฐิน ผู้นำนำ คนทั้งปวงว่าตามอย่างเดิน
เทียน แต่การทจะว่าผ้านนอยู่ข้างประดักประเดิดมาก ท่านวัดหัวเวียงน
ว่าผ้าได้ แต่ไม่มีผู้อปโลกน์ ต้องเชียนคำอปโลกน์ให้เดียวนน อ่านก็
ไม่ใคร่จะออกประหม่า แต่ครั้นอปโลกน์แล้วเสร็จสวดไม่ได้ ต้องเลยถา
ตกบาตรข้าวซึ่งหาไป แล้วย้ายไปวัดใหม่ซึ่งอยู่ไม่ห่างกันนัก เบนวัดท๒
พิณพาทย์ไม่ได้ประโคมจนเวลาพระลง ประโคมในเรือเวลาผ้ากฐินไป
แล้วยกพิณพาทย์ขนตั้งบนบก พอสัปปุรุษไป ประโคมอีกครั้งหนึ่ง เบน
สัญญาให้พระลง วัดนพระสงฆ์ ๑๕ รูปพร้อมกันด แต่เสียเคาทขน
อปโลกน์ก่อนแล้วจึงได้ว่าผ้า เขาว่ากฐินบ้านนอกอยู่ข้างจะเดอะเทอะ

เช่นน เมื่อได้เห็น ๒ วัดนี้เข้าแล้ว ให้นึกชมท่านเจ้าอธิการแสง วัดตะค่า
ซึ่งไปหยุดเมื่อวานนี้ ได้สอบถามวิธีถวายกฐินและทำกฐิน ชีแจงได้ถูก
ต้องเรียบร้อยหมด เป็นผู้มีความรู้และความสุจริตอย่างมาก วัดท่านใกล้
กรุงมากกว่ายังเดือะเทือะ ได้ช่วยเงินและตักบาตรเหมือนวัดโน้น แจก
เสมาด้วยเป็นการครึกครื้นสนุกดี ครั้นทอดกฐินแล้วจึงไปทำกับข้าว
เลี้ยงกันที่บ้านตาช้างซึ่งได้จัดรับอย่างรับรองตามเคย กลับมาลงเรือ
แจวที่ปากคลองภาไชย แจวเข้าไปวัดกุฎีภาไชย ดูก็เป็นวัดใหญ่อยู่
โบสถ์เก่ามาก มีหน้าต่างข้างละช่อง แต่ไม่มีพระสงฆ์มีถึง ๓๐ รูป
พระครูเจ้าวัดจำพรรษาอยู่วัดเบญจมบพิตร จึงมิได้รับในทีนี้

กลับมาพบจระ[๑]มาถึง ดูสบายดีขึ้นมาก

เรื่องกฐินมีคนช่วยมาก ชาวร้านไม่เอาเงินทั้งนั้น ต้องยัดเยียด
ให้ ยายพลับใจแก่เด็ด ที่เราไปช่วยกฐินแก เจ้าอธิการองค์ละห้าตำลึง
แกช่วยเราเสีย ๑๐ ตำลึง คู่สวดองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละกึ่งตำลึง
เหมือนกัน สมบุญและญาติของเขาก็ช่วย ยายพลับให้สายสร้อยทอง
มากอยู่ เป็นของลูกสาวที่ตายช่วยในการกุศล เดิมแกหมายว่าจะหล่อ
พระรูปด้วย ทองแกจะให้หล่อพระรูป ครั้นรู้เรื่องราวเข้าเลยอุทิศในการ
หล่อพระสัมพุทธพรรณี กฐินคิดว่าจะจัดให้เป็นการอย่างข้างนอกเช่น
ที่ได้ไปเห็นมาวันนี้

วันที่ ๒๔ ตุลาคม

วันนี้เวลาเช้าขึ้นไปเยี่ยมบ้านสมบุญ แล้วจึงลงเรือไปกฐิน ใช้
เรือครุฑเด็กเป็นเรือผ้าไตร บริกขารลงเรือต้น มีเรือกราบโถงเป็น

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช คือ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช

เรือดงคู่หนึ่ง เรือกลองอกลำหนึ่ง ไปเข้าคลองรมวัดตกนนเอง เป็น
คลองที่ไปบางออได้ วัดนเป็นบ้านจนช้างหลวงอภัย อำแดงเงินภรรยา
จนช้างตาย อำแดงเงินถวายเป็นวัด เป็นตกอย่างจนศัก ๕-๖ หลัง
บ้านใหญ่อยู่ หันหน้าลงทางแม่น้ำ ตัวอำแดงเงินนนเองกยังอยู่ อายุ ๗๔
ปี แต่ลูกเต้ากมเป็น ๔ คน ศรัทธาชนมาถวายบ้านเป็นวัด แต่พระซึ่งเป็น
ผู้รับแต่ก่อนไปทำการไม่สำเร็จ เลยร้างไปคราวหนึ่ง จนพระครูวินัย-
ธรรม อำ ฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ซึ่งเป็นชาวตำบลนชนมาอยู่
จัดการเรียไรทำพระอุโบสถผูกพัทธสีมาและทำการเปรียญหลังใหญ่
ต่อออกไปทางหลังบ้าน หันหน้าลงคลอง จึงให้ชื่อว่าวัดตก ตกนนคือ
เกงเจก คชนนคือช้าง หรัญ เงน จึงตกลงเป็นตกคชหรัญศรัทธาราม
น่าชมความอุตสาหะทำเป็นอย่างใหม่ ไม่ใช่เจกเป็นฝรั่งปนเจก เกลียงๆ
แต่แน่นหนาดีพอใช้ พระประธานผมือหลวงกลมาบรรจง เป็นแม่ลกอิน
ซึ่งควรจะดีกว่าน เป็นที่น่าเสียใจอยู่บ้าง แต่ก็ไม่สู้เลวทีเดียวนัก การ
เปรียญทำใหญ่โตดี เห็นจะไม่มีวัดไหนเท่า สัปปุรุษนั่งได้หลายร้อย
สะอาดหมดจด ราษฎรพากันไปคอยอยู่มาก มีไตรและของไทยทานไป
ช่วยจนนับไม่ถ้วน แต่เงินยกส่วนที่ตาช้างกับยายพลับออกเสียแล้ว ยัง
เป็นเงินถึง ๗๙๘ บาท ส่งเดิมย่อยกันอยู่เสมอจนกฐินแล้ว การทอดกฐิน
วันนจัดเป็นอย่างข้างนอก คือดงลับแลเป็นข้างในอยู่ข้างฐานพระอย่าง
วัดอรุณ แต่ราชอาสน์อยู่ที่หน้าที่บูชาที่เดียว เจานายข้าราชการและ
ราษฎรเข้าไปนั่งในโบสถ์เต็ม เว้นว่างอยู่แต่ที่วางของบริกขารและ
ไทยทาน ถวายกฐินโยงสายสิญจน์ถือทั่วกันและว่าพร้อม ๆ กันอย่าง
เมื่อวานน เจ้าอธิการว่าผ้าพระกฐินทานเกือบจะถูก แต่คงจะไม่ได้
สังเกตไว้ถ้วนถี่ ทั้งประหม่าด้วย จึงไม่เหมือนบางกอกแต่ยังใช้ได้ดี

สวดญัตติและกรานกฐินต้องเป็นที่เรียบร้อย อนุโมทนากสวดดีเกินไปจะไม่รู้สึกว่าพระหัวเมือง ถ้าหากว่าเหมือนกฐินเมื่อวานนี้ ๒ วัด จะเป็นที่น่าเสียดายเป็นอันมาก ด้วยเครื่องบริกขารและไทยทานกับทั้งเงินไม่มีกฐินไหนเท่า แต่เครื่องบริกขารไม่ได้ถวายด้วยมือ เพราะเหลือที่จะชนถวายได้ เต็มไปทั้งนั้น จึงได้ถวายด้วยวาจา ในสิ่งซึ่งแบ่งไม่ได้เป็นของบริวารแห่งองค์กฐิน สิ่งซึ่งแบ่งได้ให้แจกพระสงฆ์มี ๑๑ รูป ได้ครองไตร ๕ แต่ยังได้สบง ๒ ผืน จีวรผืนหนึ่ง กับสิ่งของอื่นๆ มีกาน้ำ โคม ถ้วยแก้วหมอนและอื่นๆ อีกบ้าง เสร็จการกฐินแล้วออกมาตักบาตรเลี้ยงพระที่การเปรียญ ราษฎรพากันหาข้าวแกงและสิ่งของมาคนละเล็กละน้อยแต่มากมายเหลือเกิน ถ้าพระจะมีบาตรองค์ละสัก ๔ บาตรก็เห็นจะรับข้าวไม่พอ ปล่อยให้เขาเข้าไปตักกันเป็นที่สนุกสนานมาก การกฐินเช่นนี้โดยจะเล่นในกรุงเทพฯ คงไม่สนุกได้อย่างนี้ พวกราษฎรเหล่านี้กลาเข้ามานั่งพูดจาเข้าหมู่กันได้ไม่สะทกสะท้าน ดูเป็นที่ยินดีกันมาก พระยถาแล้วจึงได้กลับมาลงเรือครุฑเหิรเหาะขึ้นตามลำแม่น้ำน้อย พักกินข้าวที่วัดหน้าโคก ออกจากวัดนี้เป็นที่น่าที่ชมแลเห็นเหมือนทะเลตามทางลำแม่น้อยนี้มีบ้านเรือนคนติดต่อกันหนาตลอด เหมือนอย่างในกรุงเก่า ตามตลิ่งมักจะมีที่ดอน วัดเก่าๆ ก็มีหลายวัด เมืองวิเศษชัยชาญที่ย้ายลงไปตั้งบ้านอ่างทองได้ตั้งอยู่ในลำแม่น้ำน้อยนี้เป็นอำเภอเรียกว่าอำเภอวิเศษชัยชาญ ที่ตั้งพลับพลาสูงขึ้นมาพ้นทางที่จะออกไปเมืองอ่างทองหน่อยหนึ่ง อยู่ฝั่งตะวันออก ตำบลห้วยดง อำเภอโพทองแขวงอ่างทอง ตามที่ได้กะไว้ ครั้นขึ้นมาข้างสูงเพียงเท่านี้ ถ้าขึ้นไปตามลำน้ำน้อยนี้ จะผ่านแขวงเมืองพรหม ผ่านเมืองสิงห์เก่าไปออก

ปากน้ำเมืองสรรค์ ถ้าเลยไปทางตะวันตกก็ขึ้นไปเหนือสุพรรณ ถ้าเลยทางตะวันออกก็ออกไปทางชัยนาท ตอนข้างล่างนี้ไม่มีไข้ ทั้งลำน้ำน้อยนี้และลำน้ำเชาดินข้างสุพรรณ นี่เพาะเป็นไข้อย่างแต่ที่เมืองสรรค์เพราะเป็นดงขึ้นในเมืองทราง เมืองสรรค์นี้ครั้งก่อนก็ได้ไปแล้ว ถ้าจะล่องออกไปก็ว่าการเมืองอ่างทองทางชั่วโมงครึ่ง ไปบ้าโมก ๓ ชั่วโมง วันนี้ถูกฝนเมื่อจวนจะถึงที่พักจอดเรือ การที่ย้ายเมืองวิเศษชัยชาญไปตั้งเสียอ่างทอง และย้ายสิงห์ไปตั้งเสียแม่น้ำโน้น เพราะแม่น้ำน้อยนี้หนาแดงน้ำแห้ง มีน้ำอยู่ตั้งแต่หัวเวียงขึ้นมาถึงผักไห่ เหนือนี้ขึ้นมาขาดเป็นห้วงเป็นตอน

วันนี้มาก่อนถึงพลับพลาฝนตก เวลาค่ำมืดบ้า เขาทำเป็นรูปต้นโพทองและมีลิงนั่งอยู่ใต้ต้น เป็นเครื่องหมายนามของตำบลนี้

วันที่ ๒๕ ตุลาคม

เมื่อคืนนี้เวลา ๒ ยามเศษพายุฝนตกพ้ำร้อง อยู่ข้างจะตั้งตั้งมาก ท้องไม่สู้สบาย วันนี้จึงได้ไปเที่ยวสายไป กรมสมมต[๑] ชายเสรฐวงศ์[๒] เจ้าพระยาสุรวงศ์[๓] ไปล่วงหน้ากองหนึ่งแห่งอื่นก่อน เพื่อจะต่อให้คนไปตอม วุฒิไชยแยกล่วงหน้าไปกองหนึ่ง ไปด้วยเรือครุฑเหิรเห็จระยะที่ขึ้นไปบ้านเรือนคนไปบางที่พรมแดนเมืองอ่างทองกับเมืองพรหมใต้นี้ลงมาบ้านเรือนเต็มตลอดแลเห็นวัดไชโยใกล้มาก ดูเหมือนถ้าตัดตรงไปจะสัก ๒๕ เส้นหรือ ๓๐ เส้น ขึ้นไปเหนือคลองวัดโพธิประจักษ์ ซึ่ง

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์.

(๒) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสรฐวงศ์วราวัตร ในสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ ฯ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น.

(๓) เจ้าพระยาสุรวงศวัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค).

ไปออกใต้เมืองพรหม หยุดพักทำกับข้าวกินทวัดท่าข้าม วัดซึ่งได้ชื่อว่า
ท่าข้าม เพราะเป็นที่เกวียนข้ามมาแต่ข้างตะวันตก มน้ำตาลมามาก ทน
มีการเปรียญใหญ่แต่ทำไม่ดี ท่าทางจะไม่ทนอยู่เท่าไร เลยกันแล้วยม
เรือเบ็ดประทน ๔ แจวพระ ล่องลงมาหยุดพักเทศน์มหาชาติทวัดจำปา
กรมขุนสรรพสาตรเสด็จ ในการเปรียญคนนั่งเต็มแน่นไม่มีที่ว่าง กำลัง
เทศน์ชูชก มีกระจาด ๓ กระจาดเป็นเครื่องกัณฑ์ ๆ เดียว เงินติดเทียน
ไม่ตกเป็นของพระ สำหรับรวมไว้ใช้ในการปฏิสังขรณ์ พวกชาวบ้าน
เหล่านั้งทผักไห่และทน ทั้งสาวทั้งเด็กแต่งตัวมาก มีเครื่องทองหยอง
เพียบ ๆ ตัว มีผู้หญิงตัดผมคล้าย ๆ ดอกกระทุ่มแต่ยาว ไว้ผมทัดหรือ
ที่เรียกว่าผมหมวกโตและยาวทัดขึ้นไปบนหูหลายคน มีตาแก่คนหนึ่งชื่อ
จัน อายุได้ ๑๐๐ ปีถ้วน สอบสวนแล้วเดินเหินยังแข็งแรง ตาเห็นอยู่บ้าง
แต่หูไม่ได้ยินเลย ไปนั่งฟังเทศน์อยู่ด้วย พวกมัคนายกต้อนรับแข็งแรง
มีเสื่อออนมาปูให้นั่ง หมอนขวาน หมากบุหรี่ชาเลย ได้ติดกัณฑ์เทศน์
๓ ตำลึง และเอาหมากไว้ในหมากในบ้านต่าง ๆ ที่เขามารับแห่งละบาท
อีก ๘ บาท แล้วลงเรือกลับมา ขึ้นเรือครุฑที่ใต้วัดจำปาสัก ๒ เลยว ได้
พาลูกศิษย์วัดลงมาด้วย ๔ คน ในเรือไฟแจกเงินให้คนละกึ่งตำลึงให้แจว
กลับขึ้นไป น้ำเชี่ยวมาก ขากลับล่องลงมาไม่ช้าเลยถึงบ่าย ๔ โมง มี
เรือราษฎรมาประชุมอยู่แน่นฟากตรงกันข้าม ที่จริงแม่น้ำตอนตั้งแต่
อำเภอโพทองลงไปถึงกรุงเก่า บ้านเรือนเต็มติดกันไปหมดไม่มีที่เปล่าว
วัดกุฏิใหญ่ ๆ มาก กำลังก่อสร้างอยู่กึ่ม ไม่มีวัดร้าง เขาว่าระยะทาง
ข้างขึ้นตั้งแต่บ้านผักไห่ขึ้นไปนอนเมืองสิงห์ ๑๑ ชั่วโมง ออกจากเมือง
สิงห์ไปอีกครึ่งวัน ก็ออกจากแม่น้ำเมืองสรรค์ถึงชัยนาท

วันที่ ๒๖ ตุลาคม

ลงเรือครุฑไปเข้าคลอง ไปหยุดลงเรือแจว เรือไฟลากเข้าไปตามลำรางในท้องทุ่งคำหยาด จนถึงตำหนักซึ่งว่าเป็นที่ขุนหลวงหาวัดเสด็จออกมาทรงผนวช ที่นี่พระยาจ่าแสนเป็นผู้ได้พบขุนก่อน ได้บอกไว้แต่เมื่อคราวขึ้นไปเมืองเหนือ ไม่มีเวลาที่จะมาดู ตามอรรถาธิบายของพระยาโบราณคิดเห็นว่า ชะรอยบ้านในทุ่งคำหยาดนี้จะเป็นบ้านพวกกรมช้าง จึงได้มีชื่อวัดเกี่ยวข้องเป็นช้าง ๆ เช่นกับวัดโชดึงข้ามเป็นต้นหลายวัด หลวงทรงบาศครั้งแผ่นดินพระนารายณ์เป็นคู่คิดกับพระเพทราชาเอาราชสมบัติ ได้เป็นกรมพระราชวังหลัง ภายหลังที่ให้ถามว่าพระเจดีย์สร้างแล้วจะควรรอนังร้านหรือจะควรเอานังร้านไว้ ให้เอาไปประหารชีวิตเสียนั้น ชะรอยจะอยู่บ้านนี้ หลวงทรงบาศผู้เป็นบิดากรมหลวงอภัยนุชิต กรมหลวงพิพิธมนตรี ซึ่งเป็นพระมเหสีขุนหลวงบรมโกศเจ้าฟ้าเอกทัศ เจ้าฟ้าอุทุมพร เป็นพระโอรสกรมหลวงพิพิธมนตรี เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรออกจากราชสมบัติครั้งแรก ทรงผนวชอยู่วัดประดู่ ที่จะยังไม่มีความบาดหมางมากกับขุนหลวงสุริยามรินทร์ ครั้นเมื่อทรงผนวชครั้งหลัง ที่ความบาดหมางจะมากขึ้น จึงได้คิดออกมาสร้างตำหนักที่ตำบลคำหยาดนี้ เพื่อจะเอาเป็นที่มั่น เพราะเหตุที่ตำบลคำหยาดเป็นหมู่ไม้อยู่ในกลางท้องทุ่ง ไม่มีลำคลองที่เข้าไปถึง ถ้าจะเข้าทางทิศใดคงแลเห็นเสียก่อนนาน หวังจะเอาไว้เป็นที่มั่นป้องกันตัว ถ้าขุนหลวงสุริยามรินทร์เอะอะขึ้นมาอย่างไรก็จะหนีมาอยู่ที่ในนี้ จะคิดสู้ด้วยคนในท้องที่เป็นพระญาติวงศ์สมัครพรรคพวกอยู่แล้ว

แต่ครั้นเมื่อไปถึงได้เห็นตัวตำหนักเข้า เห็นว่าไม่ใช่ตำหนักที่ทำโดยรีบร้อนเป็นการด่วน อย่างเช่นพระยาโบราณกล่าว เป็นตำหนักที่

ทำการโดยมั่นคงประณีต แต่เป็นประณีตชั้นตอนปลายในแผ่นดินพระบรมโกศ ประณีตตอนต้นนั้นคือวัดกุฎดาวเป็นตัวอย่าง เพราะทำแข่งวังหลวง ประณีตตอนปลายเป็นเวลาแผ่นดินพระบรมโกศเอง ที่ไว้ใจคนอื่นทำ

ข้อซึ่งพระยาโบราณเห็นว่าบ้านหลวงทรงบาศจะอยู่ที่นั่นเห็นจะถูก พระญาติวงศ์เห็นจะมีอยู่มาก แต่ตำหนักนั้นคงจะได้สร้างเมื่อขุนหลวงบรมโกศเสด็จมาเที่ยวประพาสตามแถบเมืองอ่างทองเนือง ๆ จนถึงได้เสด็จพระนอนขุนอินทรประมูลถึง ๒ ครั้ง ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งวัดพระนอนจักรศรีและพระนอนอินทรประมูล ที่ตำหนักคำหยาดนั้นคงจะได้สร้างขึ้นไว้เป็นที่ประทับ เสด็จออกมาเนือง ๆ อย่างเดียวกันกับพระเจ้าปราสาททองสร้างบางปอิน ในแผ่นดินพระบรมโกศไม่เสด็จบางปอินเสด็จขึ้นมาอ่างทองเนือง ๆ ตำหนักนั้นลักษณะเดียวกันกับตำหนักทุ่งหันตรา คือกอเป็นตกสูงจากพื้นดิน ๕ ศอก ผนังชั้นล่างเป็นช่องคูหาปูพื้นกระดาน ชั้นบนชุมหน้าต่างเป็นชุมจระนำ หลังคาในประธาน ๓ ห้อง มุขลดหน้าทาย รวมเป็น ๕ ห้อง มีมุขเดจทั้งหน้าทั้งหลัง ด้านข้างหน้ามุขเดจเสาหาร มีอัมพนทรชั้นข้าง มุขหลังอุดฝาตันเจาะช่องหน้าต่างไว้สูง เหนือจะยกพื้นขึ้นเป็นหอพระ ที่ว่างผนังด้านหุ้มกลองเจาะเป็นคูหาทั้งข้างหน้าข้างหลัง มีช่องคอสอง ในช่องเหล่านาคนแดงทั้งนั้น มีมือเป็นมืออย่างสไตล์ลพบุรี โดยยาวตลอดหลัง ๙ วา ๒ ศอก ปีกกว้าง ๕ วา ดูเป็นรอยแก้ อุดหน้าต่างมุขลดด้านหลังเสียทั้ง ๒ ด้าน ตำหนักนั้นพื้นดินกยังต่ำ น่าท่วมแฉะรอบ ทั้งหน้าไปตะวันออกทั้งหลังไปตะวันตก ตรงด้านข้างใต้มีวิหารเล็กหรือหอพระหลังหนึ่ง แยกอยู่คนละโคก มีเจดียองค์เล็กซึ่งรูปร่างอย่างไรไม่ได้ความพังเสียแล้วองค์หนึ่ง นอกนั้น

ไม่มีอะไร การที่ขุนหลวงหาวัดออกมาทรงผนวช ไม่ได้ทรงผนวชที่ตำหนักนั้น ทรงผนวชที่วัดโพทองแล้วไปประทับอยู่ตำหนักค่ำหยาดอย่างเดียวกันกับจะไปทรงผนวชวัดชุมพล แล้วไปประทับอยู่พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์หรืออโรคาศพิมานเป็นการชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็กลับลงมาอยู่วัดประดู่ เห็นจะไม่มีความคิดใหญ่โต ถึงที่จะตั้งมั่นสำหรับต่อสู้ ถ้าหากว่าขุนหลวงหาวัดคิดจะไม่ยอมให้สมบัติแก่ขุนหลวงสุริยามรินทร์แล้ว มีช่องที่จะทำได้หลายอย่าง ขุนหลวงสุริยามรินทร์สิปรากฏโด่งดังว่าเป็นคนโง่กักขละ จนถึงพระบิดาทำนายว่าถ้าเป็นใหญ่ขึ้นบ้านเมืองจะฉิบหาย บังคับให้ออกบวช ตั้งเจ้าพ้าพรเป็นวังหน้าขึ้นไว้แล้ว เวลาเมื่อขุนหลวงบรมโกศสวรรคตก็ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถึงว่าขุนหลวงสุริยามรินทร์จะลักมานั่งกดเกะกะอยู่ จะเชิญเสด็จไปเสียข้างไหนก็คงจะทำได้ ไม่จำจะต้องฆ่า นิยอมถวายสมบัติกันโดยดีออกไปบวช ถึงว่าเมื่อพะม่ามารับสัญญาว่าจะคืนสมบัติให้ขุนหลวงหาวัดตัวจะกลับออกไปบวชเสีย ครั้นพะม่าไปแล้วไม่ทำตามคำที่พูด กลับนั่งพูดกันเอาพระแสงพาดตัก ขุนหลวงหาวัดก็ไม่เห็นน่าจะต้องกลัวอะไร เพราะจะทำอะไรก็ไม่เห็นจะต้องเกรงใจ เช่นเอาปืนราชมนตรีพระยาเพชรบุรีไปฆ่าเสีย ก็ไม่เห็นขุนหลวงสุริยามรินทร์ว่าไรได้ การที่กลับออกมาบวชอีกน่าจะเป็นได้ด้วยไม่มีความมักใหญ่ เห็นควรสมบัติจะได้แก่พี่ชายที่แก่กว่าจริง ๆ อย่างหนึ่ง หรือจะเป็นคนที่อ่อนไม่แข็งแรงและไม่มีใครนิยมนับถือ ใจคอเกียจคร้านคับแคบนั่นอย่างหนึ่ง หรือจะทำให้ปรากฏว่าใจดี เห็นพี่อยากครองเมืองก็ให้ครองคงไม่ไปได้ถึงไหน เมื่อเหลวไหลอย่างไรต่อไปก็คงตัวได้เป็น นี่อีกอย่างหนึ่ง

มีข้อที่จะพิจารณาอยู่อย่างหนึ่ง ปรากฏในพงศาวดารว่า กรมเทพพิพธเป็นพรรคพวกข้างวังหน้า คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ ออกไปคบคิดกับเจ้าพระยาอภัยราชาทวัดกระโจม จะเอาแผ่นดินถวายขุนหลวงหาวัดขุนหลวงหาวัดเองเป็นผู้เข้าไปทูลขุนหลวงสุริยามรินทร์ จะเป็นด้วยเหตุใด ถ้าว่าขุนหลวงหาวัดไม่อยากเป็นเจ้าแผ่นดินด้วยไม่เห็นสมควร ก็ลงกันได้ จะว่าเพราะกำลังอ่อนก็ชอบกล บางทีกรมเทพพิพธคิดการครงนจะเป็นแต่กลอุบายยืมชื่อขุนหลวงหาวัดไปอ้างไม่ได้บอกให้รู้ตัวเพื่อจะให้คนนิยม คนทนิยมหมายว่าเป็นความจริง มาพูดขนกับขุนหลวงหาวัดเมื่อขุนหลวงหาวัดได้ทราบแล้วจะคิดเห็นว่า ถ้ากรมเทพพิพธทำการได้สมความคิด ฆ่าขุนหลวงสุริยามรินทร์เสียแล้วก็จะมาฆ่าท่านเสียด้วย แล้วก็จะเป็นเจ้าแผ่นดินเอง ขุนหลวงหาวัดคงรันสัยกรมเทพพิพธเพราะเคยฝากเนื้อฝากตัวกันมา เหตุฉะนนจึงได้นำความไปทูลเจ้าแผ่นดินดังนี้จะเป็นได้ ขอทว่าจะเป็นการอวดดีลองให้เป็นดู คงจะไม่ไปถึงไหนแล้วตัวก็จะได้เป็น ก็เป็นการทำอยู่แต่แรก แต่ครนเมื่อพะม่ามาก็ถูกต้อนเข้าไปอยู่ในกำแพงกับพระราชาคณะทั้งปวง ไม่คิดอ่านสืกหาลาพรตออกมาช่วยการงานอะไร นิ่งทอดธุระเฉยอยู่ได้ น่ากลัวจะไปข้างเป็นคนอ่อนมากกว่าอย่างอื่น เห็นจะทำไปไม่ไหวแล้วก็ทอดธุระตามบุญตามกรรม แต่คงจะเป็นผู้ทมความแค้นความน้อยใจพิชายว่าสมบัติยกให้ มทพศักดิ์ออกมาช่วยรักษาบ้านเมือง ครนเสร็จศึกแล้ว ท่านพิชายกลับหยาบช้าไม่ยกย่องตามการที่ควร เหตุที่ออกมาบวชเพราะความแค้นนน เห็นจะเป็นความจริง

ที่ไม่ใช่วัดเลย แต่เดียวนพระได้มาตั้งเรือนจากโกโรโกเรขึ้นไว้ที่จะสำคัญว่าเป็นวัด แต่ก็อยู่ตอนหนึ่งต่างหาก ยังไม่ได้มาจับต้อง

ตำหนักของเก่านั้น ได้สั่งห้ามไว้อย่าให้มาทำอะไร ถ้าจะทำวัดวาอาราม อะไรก็ให้ทำในที่นอกออกไป กลับออกมาๆแวะทำกับข้าวกินที่วัดโบสถ์ แล้วมาทางคลองศาลาแดง แวะลงเรือแจวเข้าไปพระนอนขุนอินทรประมูล พระนอนองค์นี้ยาวกว่าพระนอนจักรศรี ผมมือทำอย่างจะดีเป็นช่างหลวง พระพักตร์งาม แต่วิหารไฟไหม้โทรมลงมาหมดช้านานมาแล้ว มีโคกเห็นจะเป็นโบสถ์พูนสูงกว่าโคกพระนอน ก่อเขื่อนอิฐรอบ มีโบสถ์ไม่มีหน้าต่าง ผมมืออิฐเป็นอิฐถาก เห็นจะปฏิสังขรณ์ครั้งแผ่นดินพระบรมโกศเหมือนกัน เป็นโบสถ์ ๕ ห้อง พระข้างในเป็นพระศิลา แท่นพระเป็นทองพระ ๕ องค์ๆกลางสูง องค์ทนงสง่าหันหน้าเข้าหาพระองค์กลาง มีพระเจดีย์ ๗ เหลี่ยมอยู่หลังโบสถ์ ถูกขุดเป็นโพรง ขนเอาพระพิมพ์ออกมาทิ้งไว้ข้างนอกมาก พระพิมพ์นั้นผมมือไม่สู้ดี นั่งบ้าง ยืนบ้าง นอนบ้าง องค์โตๆ ไม่ปรากฏว่ามีปริศนา

พระครูวัดไชโยมารับที่นี้ ราษฎรมาประชุมกันมากทั้ง ๒ แห่ง มาจากคลองขุนอินทรประมูลไม่ช้าก็ออกแม่น้ำ ขึ้นมาจอดที่บ้านผู้ว่าราชการเมือง

เรือครุฑเหิรเห็จเดินแล่นทวนน้ำในฤดูนี้ ประมาณว่า ๑๐๐ เส้นต่อ ๑๕ นาที ถ้าจะมาจากอำเภอโพทองตรงมาประมาณสักชั่วโมงเศษก็จะถึงที่

วันที่ ๒๗ ตุลาคม

ลงเรือล่องลงมาเข้าคลองบางนางร้า หาที่พักทำกับข้าวไม่เหมาะจนมาออกปากคลอง เลยขึ้นไปดูข้างเหนือ เห็นว่าจะช้าเสียเวลาไป

จึงได้แล่นกลับลงมา ไม่ช้าเท่าใดก็ถึงวัดวรนายกรังสรรค์วัดเขาดิน ที่จริงภูมิฐานดีแลเห็นเด่นแต่ไกล เป็นที่ประชุมไหว้พระใหญ่ไม่มีที่ไหนเท่า สุพรรณ อ่างทอง ลพบุรีก็ลงมาพร้อมกันหมด เสียแต่การก่อสร้างไม่แข็งแรงเลย พนังกั้นไปที่โคกโบสถ์ลงคราก็แบะจะพัง มาไลยเจดีย์ปูนยังไม่ทันจะดำมีต้นไม้ขึ้นมาก ทำกำมะลอเสียแต่แรกแล้วไม่ได้แวะเลยลงมาตามลำน้ำโพสามต้น ไปทางบางขวดถึงปากช่องที่จะเข้าไปวัดตูม วัดศาสดา จอดเรือโมเตอร์ทนน ลงเรือสามสิบหกศอกแจวเข้าไป หยุดทำกับข้าวที่วัดศาสดา ซึ่งมีการเปรียญน้ำพอปรม ๆ ที่จริงไม่เห็นท่าทางที่น่าจะอด หน้าวัดกมบ้าน การเปรียญกดูเบนทม เทศนาวาการก็น้อย แต่มพระองค์เดียวเท่านน พระองค์เดียวก็ไม่ใช่อยู่อย่างจน ๆ อยู่กุฎีฝากระดานยังใหม่ มีคฤหัสถ์เป็นพวกพ้องนั่งอยู่เป็นหลายคน เรือท่านเล็ก[๑]มาแต่บ้านโมกพบกันได้เรียกให้หยุดพักทน กินข้าวแล้วขึ้นดูพระอุโบสถและวิหาร มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่งอยู่ตรงหลังวิหาร อุโบสถและวิหาร ๕ ห้อง ๒ หน้าต่างเท่ากัน วิหารไม่มีหลังคา มีพระพุทธรูป ๖ องค์ เป็นพระศิลาบ้างปูนเพิ่มเติมชะนิดพระลพบุรี แต่ในพระอุโบสถเป็นพระไม้สู้เก่า ผนังครากหลังคาโปร่งสักปรก ถัดขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงคลองเข้าวัดตูม อยู่คนละฟากวัดตูมนเป็นทมผลประโยชน์อยู่บ้าง คอบาสะแกและทนากลปนา จึงได้มีพระอยู่เสมอ ไม่เคยขาดที่เดียวอย่างวัดศาสดา แต่เดียวนกม ๒ องค์เท่านน เคยมีถึง ๕ วัดตูมนถานวัดมีต้นไม้รมชิดเป็นวัดอย่างสมถะแท้ พระอุโบสถใหญ่แต่มีหน้าต่างข้างละช่อง จนหับหน้าหลัง หน้าบันเทพนมก้านขดโต ๆ ปั้นลมเป็นรูปตุ๊กตา ทำนองเดียวกับวัดกลางเมือง

---

(๑) คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช

สมุทร มหลังเดียว แต่พระเจดียเบน ๒ องค์ ๆ หนึ่งตรงหลังโบสถ์
องค์หนึ่งไม่ตรง หายกันกับวัดศาสดา วัดศาสดานมทงโบสถ์ทงวหาร
แต่มพระเจดียองค์เดียว นมแต่โบสถ์แต่มพระเจดีย ๒ องค์ มพระเจดีย
เล็กอีกองค์หนึ่ง พังหมดทงสาม พระพุทธรูปในนมีแถวใน ๓ แถว
หน้ามพระทรงเครองทมนาในพระเศียรองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งว่าเชิญลง
ไปวัดเบญจมบพิตรแท่นว่าง จะให้หาพระชนมาตงเปลยน พระ ๓ องค์
แถวในบีดทองแต่ละเพาะที่พระองค์ ผ้าทาชาด สังเกตดูการพระอุโบสถ
ทง ๒ วัดน เห็นจะได้มาซ่อมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
วัด ๒ วัดนเบนวัดเดมแต่ครังกรุงอโยธยา ชนเดียวกนกบวัดเดมที่
เรียกว่าวัดศรอโยธยา วัดเดมเบนคามวาสีตงอยู่กลางพระนคร วัดตูม
เบนวัดอรัญวาสี ตงอยู่ในบา วัดศาสดาเบนศิษย์ของวัดตูม ข้อที่วัด
เข้ามาอยู่ในดอนลึกเช่นนี้ เบนเหตุด้วยขุดคลองบางขวด ลัดตัดแม่น้ำ
ทงเสียประมาณสัก ๙๐ เส้น อย่างเดียวกนกับคลองเกร็ดและบางบัวทอง
ยังแลเห็นรูปลำแม่น้ำกว้างใหญ่อยู่ตามทิวไม้ แต่แม่น้ำตนทำนากน
ลงมาเสียจึงเหลือแต่เบนคลอง ปากช่องข้างบนมาออกใต้โพสามต้น
บ้านเรือนคนยังมีตลอดหนทาง การที่แม่นานตน เห็นจะได้ตนมาเสีย
ช้านาน แผ่นดินพระนเรศวรได้มีจดหมายว่าประชุมทัพที่บางขวดแล้ว
ลำแม่น้ำโพสามต้นนเบนแม่น้ำเดียวกนกับคลองเมือง ค่ายโปสพลา
ตังอยู่เหนือวัดเชิงดิน ค่ายพระนายกองตังที่โพสามต้นจริง ๆ ยังมี
รากอิฐที่ก่อกำแพงปรากฏอยู่ แต่ข้างริมน้ำตลิ่งพังไปกลับงอกเบนเกาะ
ขึ้นเสียในกลางน้ำ จึงดูแคบไป โพสามต้นนนมีวัด แต่ว่าเหลือต้นโพ
อยู่ต้นเดียวเบนหน่อโพเดิม วัดนถูกรอเอาอิฐไปทำกำแพง ปากช่อง

ที่แม่น้ำออมเรียกบางนางตาง เป็นทางซึ่งครอบครัวขุนแผนขนมาส่งทัพ
ซึ่งข้ามแม่น้ำที่เหนือพลับพลาวัดม่วงนี้หน่อยหนึ่ง แล้วจึงพากันลงไป
ปลูกโพสามต้นที่ใต้พลับพลานั้นลงไป เรือขนช้างขนแผนแผนที่เขามั่นคง
ไม่เหลวไหลอย่างวงศ์ ๆ จักร ๆ

วัดตูมนี้เป็นที่สำหรับลงเครื่องพิชัยสงครามแต่ดึงเดิมมา คงเป็น
แต่แรกตั้งกรุงอโยธยาตลอดจนถึงทุกวันนี้ ไม่ต่ำกว่า ๑๐๐๐ ปี แต่
การก่อสร้างคงจะได้แก้ไขมาโดยลำดับ อย่างไร ๆ ก็ไม่เป็นวัดใหญ่โต
แต่เป็นที่สงัด พระในวัดไม่เคยทำเอง เป็นพระที่ขนมาทำ เช่น
เครื่องพิชัยสงครามที่กรุงเทพ ฯ ก็พระวัดพระเชตุพนขนมาทำ ทนแลที่
วัดเดิมศรีอโยธยา ทูลกระหม่อมทรงนับถือ เสด็จพระราชดำเนินก็ม
พระราชทานให้มาทอดกฐินตั้งแต่เด็ก ๆ มา วันนี้ได้ให้นมนต์พระเถร
ซึ่งเป็นหลานศิษย์พระอาจารย์มวง มาลงเครื่องตามแบบพระอาจารย์มวง
พระญาณไตรโลก พระสุวรรณวิมลศีล พระครูวัดหน้าพระเมรุ พระครู
วัดขุนญวน มานั่งปรกในการลงเครื่องนั้นด้วย ครั้นเสร็จแล้วได้กลับ
โดยเรือแจว มาออกทางปากช่องข้างเหนือขนมาพลับพลา วันนี้มีคน
มามากยิ่งกว่าทุกแห่ง เพราะเขามีหนังและมีเพลง และมีผ้าบา ๆ ที่น
มากลำแต่งต่าง ๆ เป็นการครึกครื้นกว่าทุกแห่ง นับเป็นการนักขัตฤกษ์
ที่ประชุมคนใหญ่ วันนี้ลมเย็นฟ้าแลบ แต่ไม่มีฝน

วันที่ ๒๙ ตุลาคม

เวลาเช้าล่องทางแม่น้ำโพสามต้นเลยเข้าคลองสระบัว มาออก
คลองเมืองที่หน้าพระราชวัง คลองสระบัวนี้เป็นคลองที่ขุดลัดไปออก
บางแก้ว สำหรับที่จะเดินทางจากพระราชวัง ไม่ต้องอ้อมไปขนทาง

วัดสามพิหาร ตอนตั้งแต่วังไปตรง ไปโอนต่อเมื่อจะเข้าบรรจบลำแม่น้ำ
คลองนกเหมือนกันกับคลองมอญทกรุงเทพ ฯ เห็นจะเปนทตงบ้านเรือน
แน่นหนามาก เพราะอยู่ใกล้พระราชวัง มีถนนทั้งสองฟากคลอง แต่
ถนนลึกเข้าไป ไม่ได้อยู่รมน้ำ มีวัดรายรมถนนเปน ๒ แถว วัดที่ออก
ชื่อบ่อย ๆ ก็อยู่คลองนโดยมาก ล่องลงทางหัวแหลม มาเห็นเขากำลัง
ขนตะเกียกัน ได้ความว่าเห็นจะเปนออกอีดมแข่งเรือ แล้วลงมาแวะดู
ที่บางปอิน น้ำท่วมแล้วยังกำลังขนอยู่วันละนว นวกง ขรัวเมฆมา
คอยรับ ได้ให้เงินแทนทอดกฐิน ๑๐๐ บาท มีพวกที่บางปอินเอาขนมจีน
น้ำพริกมาให้ ลงเรือล่องมาหยุดพักกินกลางวันที่วัดเชียงรากน้อย พบ
พระยาสุขุม พระยารัษฎา[๑] เจ้าขจร[๒]ไปคอยรับอยู่นั้น ครันเดียงกัน
แล้วลองเรือลงมาพบมกุฎราชกุมารรับมาลงเรือด้วย ลองลงมาจอดที่
หน้าแพวัดราชาธิวาส ที่เจ้านายและข้าราชการไปคอยรับอยู่ พอตกเย็น
ลง ก็ฝนตั้งและมีตกประปราย ขนมาดูงานไม่ทันทั่วก็ฝนตก บางกอกฝน
ยังชุกมาก ที่ไหนซึ่งเขาบอกว่ามียุงชุม ยังสู้บางกอกไม่ได้สักแห่งเดียว

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

---

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี้ ณ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต.
(๒) หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี.

พระราชกระแส
เรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๕

ที่ ๒๒/๓๑๑๕ ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๒๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยกรมทหารทิม (กาศ) กองรักษาการเวลานี้ซึ่งนอกจากทิมอยู่ในพระบรมมหาราชวังและสวนดุสิต คือ (๑) กองรักษาการกองมหันตโทษ ตั้งอยู่ที่กองมหันตโทษ มีหน้าที่ยามรักษาการณ์เพาะแต่ที่กองมหันตโทษ (๒) กองรักษาการกองลหุโทษ ตั้งอยู่ที่ภายในศาลายุทธนาธิการ มีหน้าที่ยามรักษาการณ์เพาะแต่ที่กองลหุโทษ (๓) กองรักษาการกรมยุทธนาธิการ ตั้งอยู่ที่ภายในศาลายุทธนาธิการ มีหน้าที่ยามรักษา ที่ศาลายุทธนาธิการ กองโรงเรียนทหารบก คลังสรรพยุทธของกระทรวงกลาโหม ซึ่งตั้งอยู่ที่พระราชวังบวร เมื่อมีเหตุการณ์ในหน้าที่ยามของกองรักษาการกองใด เป็นหน้าที่กองนั้นจะได้ออกระงับเหตุได้โดยเร็วและเป็นการสะดวกตามแบบผลัดเปลี่ยนยามนั่นด้วย แต่กองรักษาการซึ่งตั้งอยู่ภายในศาลายุทธนาธิการ ๒ กองนั้น ก็มีหน้าที่แต่เฉพาะเหตุในหน้าที่จัดยามของกองนั้นออกรักษาอยู่ ถ้าจะไประงับเหตุอย่างอื่นแล้ว นายทหารต้องเรียกทหารพวกอื่นซึ่งต้องมีเวลาช้าไป เว้นแต่จะได้รับคำสั่งพิเศษจากนายทหารผู้ใหญ่ จึงจะแบ่งทหารกองรักษาการนั้นไปได้ ส่วนสถานที่ของกองรักษาการซึ่งอยู่ที่ชั้นกลางภายในศาลายุทธนาธิการนั้น ถ้ามีเหตุการณ์ขึ้นเช่นที่กองลหุโทษเป็นต้น การที่จะรวดเร็วทันท่วงทีคงสู้ให้มีที่อยู่ข้างภายนอกไม่ได้

เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า สมควรจัดให้กองรักษาการซึ่งตั้งอยู่ที่ศาลายุทธนาธิการทั้ง ๒ กองรวมอยู่ในบังคับนายร้อยเอกผู้ ๑ มีนายร้อยโท

หรือนายร้อยตรี ๑ มีจำนวนทหารตามจำนวนที่จะต้องผลัดเปลี่ยนยาม รวมอยู่แห่งเดียวกันเป็นกองหนึ่ง เรียกว่ากองรักษาการในพระนคร มีหน้าที่บังคับบัญชาตรวจตรากองและยามรักษาการ ซึ่งตั้งอยู่ในพระนครทุกตำบล เว้นแต่ที่ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีกรมทหารมหาดเล็กและกรมทหารราบที่ ๒ รักษาอยู่แล้ว และที่สวนดุสิตซึ่งกรมทหารมหาดเล็กกับกรมทหารราบที่ ๔ รักษาอยู่แล้วนั้น กับถ้ามีเหตุการณ์ขึ้นในพระนคร เช่นการคุมพวกวิวาทซึ่งเกี่ยวในคนทหาร หรือเหตุที่ไม่เกี่ยวกับคนทหารแต่เหลือกำลังของกองตระเวนบอกมา จะได้ออกระงับเหตุได้ทันท่วงที ส่วนสถานที่กองรักษาการนั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าสมควรจัดที่มุขด้านหน้าศาลายุทธนาธิการชั้นล่างของที่ว่าการกระทรวงกลาโหมเป็นทางสะดวกดี กับจะได้จัดให้มีประโยชน์ในการอื่นด้วย คิดด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าเวลาค่ำแล้วให้ปิดประตูศาลายุทธนาธิการเสียทั้งหมด ให้เดินทางมุขซึ่งเป็นที่กองรักษาการ นายทหารกองรักษาการจะได้ตรวจตราคนและส่งที่ไปมาให้เรียบร้อยถูกต้องตามแบบ เป็นทางที่ได้ตรวจตราแข็งแรงขึ้นได้อีกส่วนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานกราบทูลหารือนายพลเอก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ในเรื่องสถานที่ ทรงเห็นดีและทรงอนุญาตเป็นการตกลงแล้ว แต่ตามที่จะจัดนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานเรียนพระราชปฏิบัติ ถ้าทรงพระราชดำริเห็นชอบแล้ว ขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดการต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า จิรประวัติวรเดช

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ที่ ๒๕/๔๗๓ พระที่นั่งจักรมหาปราสาท

วันที่ ๒๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้รับหนังสือที่ ๒๒/๓๑๑๔ ลงวันวานนี้ เรื่องที่เห็นควรจะจัดกองรักษาการในพระนคร ให้ตั้งอยู่ที่หน้ามุขศาลายุทธนาธิการชั้นล่างของที่ว่าการกลาโหม เพื่อจะได้ตรวจตราระงับเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในพระนครได้ทันท่วงทีนั้น ชอบแล้ว อนุญาตให้จัดตามความดำริ

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๒๓/๓๒๗๖ ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๓ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ๓๔

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจจัดการกรมทหารมหาดเล็กต่อมาจนเวลาน ยังเป็นสิ่งสำคัญอยู่อย่างหนึ่งด้วยเรื่องคนทหารกรมนี้มีน้อยไม่พอกับทางที่จะจัดการให้ความสุขแก่ตัวคน ซึ่งจะได้กวดขันให้ดียิ่งขึ้นอีก และคนทหารกรมนี้มีน้อยมาแต่เดิมทั้งเป็นทางที่ลดน้อยลงทุกชั้นนั้น

๑. พื้นเดิมของกรมทหารมหาดเล็กแรกตั้ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลือกจัดมหาดเล็กมาเป็นทหาร ล้วนแต่เป็นบุตรข้าราชการเป็นต้น ครั้นต่อมาคนที่รับราชการเป็นทหารชั้นนั้นได้เป็นข้าราชการมีสัญญาบัตรไปโดยมาก นอกจากนั้นก็ศูนย์ไปเกือบทั้งหมด ไม่ได้หมู่ทหารรับราชการสืบต่อกันมาเหมือนกรมอื่น

๒. ครั้นปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๐ ๑๒๔๙ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยกมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มาสมทบกรมเป็นทหารมหาดเล็กอีกชั้นหนึ่ง การที่ระคนมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เข้าเป็นทหารในครั้งนั้น ได้คนเข้ารับราชการทหารไม่ต่ำกว่า ๗๐๐ คน แต่ตามบัญชีมีคนมหาดเล็กถึงสามพัน

๓. ส่วนการที่สืบติดตามต่อไปตามบัญชีที่ยังไม่ได้ตัว ก็ดูเป็นการละเลยกันอยู่ จนเมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้เข้ารับราชการ ได้ลองตรวจจัดให้สืบสวนติดตามกันขึ้นอีก ก็ยังเป็นการลำบาก นาน ๆ จึงจะได้สักคนหนึ่ง และถึงได้ตัวบ้างก็ไม่คุ้มกับการที่ต้องจัดไป และไม่ทันกับจำนวนคนที่ถึงกำหนดปลดเป็นกองหนุน แต่ถึงกระนั้นก็ยังคงสืบสวนติดตามอยู่ต่อไป การที่สืบสวนยากนั้น (๑) เพราะบัญชีมีแต่ชื่อตัว

ชอบดาเสียโดยมาก ไม่มีตำบลบ้านเมืองที่จะทราบได้ (๒) ที่มีตำบลบ้านเมืองบ้างแต่ไม่มีตัวอยู่ตรงตามบัญชี ไม่ทราบว่าอพยพไปอยู่ที่ใดเพราะการช้านานมาแล้ว (๓) จะหาผู้ที่รู้จักตัวตามรายชื่อในบัญชีไม่ใคร่จะมี แม้แต่หากจะพบกันในที่ใด ๆ ก็ไม่สามารถจะทราบได้ด้วยไม่มีสิ่งที่หมายเช่นการสักหมายเป็นต้น

๔. ตามที่มีพลทหารแต่เพียงประมาณ ๖๐๐ คน จึงได้จัดเวรผลัดเปลี่ยนประจำการแต่ ๒ ผลัด เข้าเวรประจำการ ๑ เดือน ออกเวร ๑ เดือน มาตั้งแต่เดิม ไม่เหมือนกับกรมทหารราบอื่น ๆ ที่มีเวร ๔ ผลัด ในชั้นก่อน และบัดนี้มีเวรเป็น ๕ ผลัดแล้ว แต่ทหารมหาดเล็กต้องรับราชการตรากตรำมากกว่ากรมอื่นดังนี้ จึงมีกำหนดอายุ ๕๐ ปีปลดพ้นกรรจ์ ผิดกับทหารกรมอื่นที่ปลดพ้นกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เป็นแบบดังนี้มาแล้วตั้งแต่เดิมมา และตามที่ปลดพ้นกรรจ์อายุ ๔๐ ปีนั้น มีจำนวนคนปลดเป็นกองหนุนชั้นต่าง ๆ มากกว่าจำนวนบุตรหมู่ที่ขึ้นใหม่จนในเวลาที่กวันนี้มีทหารในกรมนี้อยู่เพียงบุตรหมู่ประจำ ๓ ปี ๑๐๓ คน คนเวรทาง ๒ ผลัดมีอยู่ ๒๔๙ คน ถ้าจะจัดเป็นเวร ๕ ผลัด คนเวรยังขาดอัตรา ๑,๒๓๖ คน

๕. เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าไม่ได้คนกรมใดมาเพิ่มเติมแล้ว คนก็คงน้อยลงทุกชั้นจนที่สุด เมื่อคนน้อยลงวิธีแบบธรรมเนียมทหารต้องพลอยผ่อนตามกันไป และคนที่รับราชการเป็นพลทหารมหาดเล็กอยู่บัดนี้ความงามความเป็นอยู่อย่างไรก็ไม่มีผิดแปลกดีไปกว่าพลทหารกรมอื่น ๆ

๖. การที่จะให้มีคนเพิ่มเติมขึ้นได้นั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่ ๒ ทาง (๑) ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรม

ราชานุญาตให้รับทหารกรมอื่น ๆ คัดเลือกผู้ที่มีความประพฤติเและรูปร่างสมควร เข้ารับราชการเป็นทหารมหาดเล็กตามความสมัครฉะเพาะทหารที่สมัครมานั้นให้มีเวรออกคิดตามจำนวนเวร ๕ ผลัด ปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เมื่อมีคนพอกับที่จะจัดเวร ๕ ผลัดทั้งหมดได้เมื่อใดจึงรวมคนเก่าเข้าเป็นเวร ๕ ผลัดด้วย และปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปีทุกคน ตามที่จะยอมรับทหารกรมอื่นสมัครดังนี้ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคงจะมีผู้สมัครเพราะเป็นชั้นราบในเงินเดือนมากกว่ากัน หน้าที่ก็เบากว่าทหารราบนอกด้วย แต่จะได้คนพอกับต้องการเร็วช้าอย่างใดนั้นไม่เป็นการแน่ และคงจะเป็นเหตุบกพร่องทางกรมอื่น เป็นแต่พอผ่อนผันแก้ไขไปคราวหนึ่งเท่านั้น ไม่เป็นทางที่ได้มีทหารมากขึ้น (๒) ถ้าทรงพระราชดำริเห็นสมควร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกคนกรมหนึ่งกรมใดซึ่งนอกจากทหารมาสมทบกรมเป็นทหารแล้ว ไม่เป็นการบกพร่องแห่งกรมทหารอื่น ทั้งเป็นทางที่จะมีคนเพิ่มขึ้นได้จริง เมื่อทหารมหาดเล็กมีมากขึ้นจะได้รับพระราชทานจัดเป็นเวร ๕ ผลัด และขอพระราชทานให้มีกำหนดปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เป็นแบบเดียวกันทั่วไป ส่วนการที่จะจัดต่อไปอย่างใดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคงจะเป็นอันกวดขันขึ้นได้โดยสะดวก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ที่ ๒๖/๕๐๙ พระที่นั่งจักรมหาปราสาท

วันที่ ๔ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยหนังสือที่ ๒๓/๓๒๗๖ ลงวันวานนี้ ว่าด้วยคนทหารกรมมหาดเล็กมีน้อย ได้จัดผลัดเปลี่ยนประจำการแต่ ๒ ผลัด ต้องตรากตรำไม่เหมือนทหารราบอื่น ๆ จึงต้องกำหนดอายุเพียง ๕๐ ปีพ้นกรรจบัดนี้คิดจะให้มีคนเพิ่มเติมขึ้น คือ อย่าง ๑ คิดจะคัดเลือกทหารกรมอื่นตามแต่จะสมัคร อีกอย่าง ๑ ว่าถ้าให้ยกคนกรมหนึ่งกรมใดนอกจากทหารมาสมทบได้จะมีคนเพิ่มขึ้น เมื่อมีทหารกรมมหาดเล็กมากขึ้นตามความคิดนี้แล้ว จะจัดเปลี่ยนเป็นเวร ๕ ผลัด มีกำหนดปลดกรรจอายุ ๕๐ ปี เป็นแบบเดียวกันทั่วไป จะเป็นการกวดขันสะดวกขึ้นนั้น ทราบแล้ว

การที่จะยกกรมอื่นมาในเวลานี้ยังไม่คิดเห็น อนุญาตให้จัดการเลือกคนทหารกรมอื่นดังเช่นว่านี้ก่อน

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๓๗/๕๘๘๘ ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยเมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานวิธีจัดการปกครองและระเบียบการทหารบกในแผนกกรมยุทธนาธิการกลางเพื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามการที่ดำเนินมานั้น บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ และความดำริในการต่อไป เพื่อเป็นทางที่จะได้ทรงพระราชดำริอีกชั้นหนึ่ง

๑. ทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ ตามที่เป็นอยู่ ณ บัดนี้ จัดตั้งขึ้นเป็นกรมบัญชาการมณฑล ๑ กรมและกองทหาร คือ

(๑) กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

(๒) กรมทหารม้าที่ ๑

(๓) กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑

(๔) กรมทหารช่างที่ ๑

(๕) กรมทหารราบที่ ๑

(๖) กรมทหารราบที่ ๒

(๗) กรมทหารราบที่ ๓

(๘) กองโรงเรียนนายสิบมณฑลกรุงเทพ ฯ

(๙) กองพยาบาลมณฑลกรุงเทพ ฯ

นายพลตรี พระยารามกำแหง[๑] เป็นผู้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑลในขณะนี้

---

(๑) พระยารามกำแหง (กลิ่น)

๒. วิธีปกครองมณฑลในแผนกบัญชาการ

การปกครองทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่เดิม ๆ มาก็ได้รวมอยู่ในหน้าที่ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั่นเองตลอดมาจนเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ครั้นเมื่อศก ๑๑๙ นั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ ขึ้นเป็นครั้งแรก เพราะเหตุที่กรมยุทธนาธิการจะได้มีโอกาสและเวลาดำริจัดการตั้งมณฑลทหารตามหัวเมืองให้เจริญยิ่งขึ้น แต่ในสมัยนั้นแม้แต่กรมยุทธนาธิการได้จัดการตามหัวเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นอยู่ก็จริง แต่ทางหัวเมืองก็เพียงพึงเริ่มจัดแต่มณฑลนครราชสีมาแห่งเดียว การของกรมยุทธนาธิการและกรมบัญชาการทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ ก็ยังไม่ขาดตอนกันออกไปได้จริง ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการยังต้องเอาใจแพนกบัญชาการมณฑลอยู่ด้วยเป็นอันมาก และผู้บัญชาการมณฑลเป็นแต่เสมอผู้ช่วยในแพนกนั้น ถ้าผู้บัญชาการมณฑลที่เป็นผู้มีความสามารถมาก งานในแพนกกรมกลางก็เบาลง ถ้าความสามารถน้อย ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการก็ต้องมีหน้าที่มากขึ้นเป็นธรรมดา จึงยังนับว่าเป็นมณฑลอิสระเช่นเดียวกับมณฑลนครราชสีมาไม่ได้

ต่อมาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งมณฑลทหารเพิ่มขึ้นอีกหลายมณฑล การของกรมยุทธนาธิการกลางก็มากขึ้นเป็นลำดับไป ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้เอาแก่มณฑลกรุงเทพ ฯ ได้เช่นก่อน โดยต้องมีภาระและกังวลในส่วนหัวเมืองเสียเป็นเบื้องต้น การทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นับว่าดำเนินช้าลงไป ถ้าเทียบกับมณฑลหัวเมืองแล้ว การปกครองการบังคับบัญชาตลอดถึงการผูกหัดทั้งปวงเป็นอันสู้กันไม่ได้ทั้งสิ้น เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ทหารบกได้มีมณฑลหัวเมืองขึ้นถึง ๗

มณฑล มณฑลกรุงเทพ ฯ ต้องถอนนายทหารดี ๆ ไปจากมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นอันมาก ยิ่งกระทำให้การในมณฑลกรุงเทพ ฯ ยุ่งยากขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ตลอดทั้งคนที่จะเข้ารับราชการเป็นพลทหารก็แรงแค้นต่าง ๆ จึงเป็นเวลาที่มณฑลกรุงเทพ ฯ ใช่แต่ไม่เดินก็ดับจะถอยหลังเสียอีก ในศกนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายพลตรีพระยารามกำแหงเข้ามาเป็นผู้บัญชาการมณฑลซึ่งตำแหน่งนี้ได้ว่างอยู่นาน เพราะผู้บัญชาการมณฑลคนก่อนได้ไปราชการมณฑลพายัพในการปราบเงี้ยวเสียนั้น ตั้งแต่นายพลตรีพระยารามกำแหงเข้ามารับราชการในตำแหน่งนี้ การทหารในมณฑลนี้พอขึ้นเห็นทันตา ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้พยายามจัดระเบียบการที่ก้าวก่ายระหว่างกรมยุทธนาธิการกับมณฑลกรุงเทพ ฯ แยกกันออกไปให้เด็ดขาดยิ่งกว่าที่เป็นมาแล้วแต่เดิม การจึงดำเนินสะดวกดีขึ้นเป็นอันมาก

๓. ระเบียบการรับคนเข้าเป็นทหาร

คนที่จะเข้ารับราชการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นั้น บังเกิดขึ้นตามหมวดหมู่เลขเดิม ๆ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมทบเข้ามารับราชการทหารนั้นทั้งสิ้น ครั้นเมื่อเกิดจลาจลในมณฑลพายัพต้องระดมทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปปราบเหล่าร้าย และขึ้นไปประจำอยู่ถึงสองปีบ้างสามปีบ้าง ทางมณฑลกรุงเทพ ฯ ขาดคนลงไป และผู้ที่กลับจากราชการมณฑลพายัพก็ต้องปล่อยออกไปพักตามภูมิลำเนา โดยที่ไปรับราชการเหน็ดเหนื่อยมานั้นเป็นกำหนดคนหนึ่งหลาย ๆ ปี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลขส่วยผ่ายพระราชวังบวร ฯ ทั้งสิ้นมาสมทบเป็นทหาร และกระทรวงกลาโหมเป็นหน้าที่จะส่งคนเหล่านี้เข้ารับราชการ คนที่ได้มาใหม่นี้เป็นคนชราแทบทั้งสิ้น ที่ชนบุตรหมู่

มน้อย ทั้งจำนวนในบัญชีทพระราชทานมาเป็นทหารนั้นเล่ากมีอยู่แต่ชื่อ
หาได้มีตัวคนมารับราชการจริงไม่ คือได้ไม่ถึง ๑ ส่วนใน ๓ เป็นต้น
ถ้าเป็นคนชรากต้องจัดเวรให้เสียทีเดียวไม่ได้อย่ประจำการเช่นนั้น คนที่
จะเข้ารับราชการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ร่อยหรอลงไป ทั้งเมื่อทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์
มณฑลราชบุรีใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารชน บรรดาคนที่เดิม
สังกัดเป็นทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลทั้ง ๓
นั้น ก็ต้องโอนไปเป็นทหารมณฑลทั้ง ๓ นั้นสิ้น ทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ
จึงขาดอัตราลงไปมาก ตลอดทั้งการติดขัดในวิธีที่จะติดตามบุตรหมู่คน
ระบาดอย่างเช่นเคยกระทำมา โดยเหตุที่การปกครองหัวเมืองได้เปลี่ยน
แปลงไป และวิธีชำระเดิมอย่างเก่า ๆ จะมาใช้ในสมัยนี้ยาก บางอย่าง
ก็ไม่เป็นการสมควร เช่นจับตัวญาติไม่ว่าผู้หญิงผู้ชายมากักขังเร่งตัวคน
ระบาดเช่นนี้เป็นต้น นอกจากนี้มีการขัดข้องต่าง ๆ อีกหลายประการ
ตามที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทตลอดแล้ว ซึ่งย่อมทำลายวิธีรับคน
โดยอย่างเก่า ๆ นี้มาเป็นทหารลงทุกที จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าวิธีรับคน
อย่างเก่านี้ไม่มีเวลาที่จะได้คนมากได้อีกแล้ว แม้แต่จะพระราชทานเดิม
หมู่ใดกองใดเข้ามาสมทบอีกในสมัยนี้ ก็เท่ากันกับให้ทางแก่เจ้าหมู่
นายหมวดเดิม ๆ และคนที่ปลันปล้อนหากินในทางนี้เบียดบังกระทำการ
ทุจริตลงเอาเงินไพร่ให้เป็นที่เดือดร้อนทั่วไปเท่านั้น การที่จะให้สำเร็จ
ได้ในเรื่องคนที่สำหรับจะเป็นทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้มีอยู่แต่ทางเดียว
คือทางขยายข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารชนในมณฑลกรุงเก่าและ
มณฑลนครชัยศรีเสียก่อน และยกคนทั้ง ๒ มณฑลนี้เข้ามารับราชการ
ในมณฑลกรุงเทพ ฯ เมื่อเป็นโอกาสดีเมื่อใดค่อยขยายข้อบังคับลักษณะ

เกณฑ์ทหารใช้ในมณฑลกรุงเทพ ฯ อีกด้วย ส่วนมณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครชัยศรีตามทหารอยู่กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เห็นพร้อมกันว่าจะจัดได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ ทั้ง ๒ มณฑล

๔ วิธีการปกครองกรมและกองทหาร

กรมและกองทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ตามจำนวนที่กล่าวไว้แล้วนั้น ต่างขึ้นตรงต่อกรมบัญชาการมณฑลทั้งสิ้น

กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

กรมทหารมหาดเล็กจัดเป็น ๔ กองร้อย ประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ๓ กองร้อย ผลัดเปลี่ยนกันไปอยู่สวนดุสิต ๑ กองร้อย ทหารมหาดเล็กพิเศษซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จัดตั้งขึ้นนั้น ได้คนเข้ารับราชการชั้นดี ๆ เป็นที่ไว้วางใจได้ คนจำพวกนี้และบุตรหลานของคนจำพวกนี้ ได้ออกไปสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งสูง ๆ ก็มาก ที่เสื่อมศูนย์หายไปตายไปก็มาก ในกรมทหารมหาดเล็กไม่มีเหลือเลย นอกจากทรงราชการเป็นตำแหน่งชั้นสัญญาบัตรอยู่ ๑ คนเท่านั้น คนที่รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กทุกวันนี้ อาศัยหม่อมหาดเล็กวังหน้าซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมทบเข้าเป็นทหารมหาดเล็กนั้นเป็นพื้น ได้จัดให้เข้ารับราชการประจำ ๓ ปี เมื่อพ้นกำหนดประจำการแล้วออกไปเป็นคนเวร แบ่งออกเป็น ๒ ผลัด คือเข้ารับราชการเดือนหนึ่งออกเดือนหนึ่ง จนกว่าอายุจะครบ ๔๐ ปีจึงพ้นราชการ หม่อมหาดเล็กวังหน้านี้แต่แรกเมื่อมาสมทบก็ทราบเกล้า ฯ อยู่ว่าได้มาน้อยกว่าที่ระบาดไปและเร่งบุตรหม่อมไม่ขึ้นตลอดมา จนรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนา-

ธิการ ได้จัดทหารมหาดเล็กมเพียงสองกองร้อย เพราะไม่มีตัวคนเข้ารับ
ราชการ ครั้นต่อมาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าสนองพระเดชพระคุณเป็นผู้บังคับ
การกรมน้อยู่ ได้พยายามติดตามคนที่ระบาด ก็ได้คนเข้ามารับราชการ
อยู่คราวหนึ่ง และรับพระราชทานเพิ่มเงินเดือนทหารมหาดเล็กขึ้น คนก็ม
ความนิยมมาก ทหนีกเบาบางลง จึงสามารถตั้งขึ้นเป็น ๓ กองร้อยได้
แต่กระนั้นก็ดี อัตรา ๓ กองร้อยก็ยังขาดอยู่บ้าง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทร-
ศก ๑๑๙ การเร่งบุตรหมู่ระบาดก็ติดขัดรัดขึ้นได้โดยยาก การที่ลงแรง
ติดตามไม่คุ้มกับที่ได้มา กรมยุทธนาธิการจึงเปิดช่องให้ทหารกรมอื่น ๆ
สมัครเข้ารับราชการกรมทหารมหาดเล็กได้ แม้ผู้นั้นเป็นผู้ประพฤติด
มีผู้สมัครเข้ารับราชการโดยเห็นแก่เงินเดือนสูงบ้าง และประการอื่น ๆ
บ้าง กรมทหารมหาดเล็กได้คนเพิ่มขึ้นอีกคราวหนึ่ง จัดตั้งได้เป็น ๔
กองร้อย แต่การที่คนกรมอื่นสมัครเข้ามาเช่นนี้ เป็นทรงเกียจของกรม
และกองอื่นทั้งสิ้น เพราะคนที่ดีในกรมและกองนั้นก็ย่อมจะน้อยลงไป
กับทั้งคนในกรมและกองอื่นนั้นก็ไม่บริบูรณ์อยู่เหมือนกัน ชักแปรปรวน
ไม่ใคร่จะอุดหนุนให้ทหารสมัครเข้ามารับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก
มีกรมทหารราบที่ ๔ (ทหารหน้า) ซึ่งขณะนั้นพระยาพหลพลพยุหเสนา[๑]
เป็นผู้บังคับการ กระทำการอุดหนุนแข็งแรง ได้คนดี ๆ จากกรมทหาร
ราบที่ ๔ มากกว่ากรมอื่น ๆ ครั้นกรมทหารราบที่ ๔ ย้ายไปอยู่มณฑล
ราชบุรี ทางสมัครจากกรมนี้ก็ย่อมไม่มีมาเลยอยู่เอง ที่กรมอื่น ๆ จะ
สมัครก็เลยสาบสูญไปด้วย เพราะผู้ที่สมัครมาที่ไม่เป็นผู้สมควรเข้า
ใกล้ชิดพระองค์นั้นก็ไม่รับ การที่คาราคาซังตลอดมาจนที่สุดจัด
มณฑลราชบุรีให้ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร และโอนทหารใน
มณฑลกรุงเทพ ฯ ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลราชบุรี ไปเป็นทหาร

(๑) พระยาพหลพลพยุหเสนา (นพ พหลโยธิน)

มณฑลราชบุรี คนกรมทหารราบที่ ๔ ที่สมัครเข้ามาเป็นทหารมหาดเล็ก แต่ชั้นนั้นร้องสมัครจะไปสังกัดเดิม เพราะใกล้ถิ่นฐานและราชการเบาบางขึ้น อาศัยเหตุที่เกลี้ยกล่อมไว้ยังคงเหลืออยู่ในกรมบ้าง ในทุกวันนี้จำนวนคนที่มชื่อในทะเบียนเพียง ๑,๒๙๙ คน จำหน่ายต่าง ๆ คือ พ้นราชการเป็นกองหนุนและตายคงเหลือ ๗๓๔ คน ในคนจำพวกนี้ยังเป็นคนที่มเวรอก มีคนคงประจำ ๓ บเพียง ๑๑๗ คน มีคนประจำรับราชการอยู่ทุกนายทหารและพลทหารไม่ถึง ๓๐๐ คน กรมนี้เป็นกรมมีหน้าที่ใกล้ชิดพระองค์ยิ่งกว่ากรมอื่น และมีราชการในแพนกรักษาพระองค์มากกว่ากรมอื่น จึงนับว่าเป็นกรมสำคัญยิ่งกว่ากรมอื่น ๆ ทั้งสิ้น เมื่อคนขาดอัตราลงมาก ๆ เช่นนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกเป็นอันมาก ด้วยจะผูกหัดให้ดีหรือจะวางระเบียบให้ดียากทั้งสิ้น เพราะคนที่มตัวรับราชการไม่มีโอกาสที่จะรับความแนะนำพอ ต้องผลัดเปลี่ยนกันอยู่ยามรักษาหน้าที่เป็นนิตย์

กรมทหารราบที่ ๑ (รักษาพระองค์)

กรมทหารราบที่ ๑ จัดตั้งขึ้นเป็น ๔ กองร้อย ประจำอยู่ที่โรงทหารสวนดุสิต คนกรมนี้ตามหมู่หมวดเดิม ๆ มามีคนมากกว่ากรมอื่น ๆ ในกรุงเทพ ฯ และการที่ทหารต้องไปราชการมณฑลพายัพกับที่ต้องโอนคนไปมณฑลที่ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ขาดคนลงไปในครั้งนี้จริงอยู่ มาเดี๋ยวนี้ได้จัดให้เลขส่วยผ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลนครชัยศรี เข้าสมทบกรมทหารราบที่ ๑ ทั้งสิ้น ได้คนแม้แต่ชั้นแก่ ๆ เข้ามาก็จริง แต่พอที่จะรับราชการตามอัตราได้ส่วนการผูกหัดนั้นพอเป็นปานกลาง ด้วยมีคนแก่เข้ารับราชการอยู่มาก และหน้าที่รักษาการก็มาก

กรมทหารราบที่ ๒ (ล้อมวัง)

กรมทหารราบที่ ๒ จัดตั้งขึ้นเป็น ๔ กองร้อย อยู่ในพระบรมมหาราชวัง เรียรายอยู่ตามป้อมตามกำแพงวัง คนที่รับราชการในกรมนี้แต่เดิมมาน้อย ขาดอัตราอยู่เสมอ และเป็นคนพ้นมณฑลปราจิณบุรีโดยมากติดตามยาก เมื่อทหารในกรมนี้ต้องไปราชการมณฑลพายัพคนขาดลงไปเกือบจะไม่พอรับราชการตามหน้าที่ได้ ครั้นเมื่อพระราชทานเลขส่วยผ้าพระราชวังบวร ฯ มาสมทบเป็นทหารบก ได้จัดให้เลขส่วยซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลปราจิณบุรีมาเป็นทหารกรมนี้ และเลขส่วยที่สมทบนี้พึงจะได้ตัวมาเมื่อพระพินิจสารา[๑] ออกไปช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลติดตาม ที่ได้มายังน้อยไม่พอราชการ ขาดอัตราอยู่มากการผีกหัดจึงยังเลวอยู่ และการควบคุมทหารในกรมนี้ยากกว่ากรมอื่น ๆ เพราะที่อยู่หรือโรงทหารเที่ยวแยกกันไปโดยไม่มีระเบียบ

กรมทหารราบที่ ๓ (ผีพาย)

กรมทหารราบที่ ๓ จัดตั้งขึ้นเป็น ๔ กองร้อย อยู่ในศาลายุทธนาธิการ คนที่เข้ารับราชการในกรมนี้ยุ่งยากตลอดมา โดยที่กาวก่ายกันกับหมู่ผีพายเดิม ที่ตกมารับราชการทหารนี้น้อย และการเรี่ยหมู่หรือติดตามคนระบาดก็เกี่ยวกับต้องเป็นความอยู่กับกรมผีพายเนือง ๆ ดังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อยังเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาครั้งหนึ่งแล้ว คนในกรมนี้ไม่เคยมีบรรณาการหรือเต็มอัตราเวลาใดแต่ก่อน ๆ มา ครั้นเมื่อไปราชการมณฑลพายัพและต้องโอนเป็นมณฑลที่

---

(๑) พระพินิจสารา (ทับทิม บุณยรัตพันธุ์) ต่อมาเป็นพระยา.

ใช้ขอบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ไม่มีคนพอรับราชการตามหน้าที่ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลขส่วยผ่ายพระราชวังบวร ฯ ได้จัดให้เลขส่วยซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลกรุงเก่า ซึ่งมีมากกว่ามณฑลอื่นมาสมทบในกรมนี้ทั้งสิ้น และได้ให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์(๑) ออกไปช่วยกระทรวงกลาโหมติดตามเลขเหล่านี้ในมณฑลกรุงเก่าเข้าเป็นทหารอีกชั้นหนึ่ง ได้คนมามากจนเกินอัตรา บางเวลาต้องถึงนอนตามเฉลี่ยในเวลากลางคืน แต่ที่ได้มามากนั้นหาได้คุณประโยชน์นักไม่ โดยที่เป็นคนแก่ทั้งสิ้น ที่ต้องปลดไปก็มี ที่ต้องจัดให้มีเวรไปก็มี ที่เห็นเป็นได้คนมากเช่นนี้เป็นการคับคั่งชั่วคราวเดียวต่อมาก็น้อยลง แต่ต้องนับว่าในการที่เลขส่วยผ่ายพระราชวังบวร ฯ มาสมทบกรมทหารบก กรมนี้เป็นได้ผลมากกว่ากรมอื่น จนบัดนี้คนในกรมทหารราบที่ ๓ ก็ไม่ขาดอัตรา คงมีตัวรับราชการอยู่ หากเป็นคนแก่เสียโดยมากผู้หัดจึงไม่ได้คล่องแคล่ว

กรมทหารม้าที่ ๑

กรมทหารม้าที่ ๑ จัดเป็น ๒ กองร้อย ประจำอยู่ที่โรงทหารม้าคนที่รับราชการในกรมนี้บกพร่องมาแต่เดิม และก่อน ๆ นี้ไม่มีผู้ยินดีในกรมนี้โดยที่ต้องเลี้ยงม้าและประกอบราชการหน้าที่อื่น ๆ อีกด้วย เป็นคนพิเศษมณฑลกรุงเทพ ฯ มากบังคับบัญชาค่อนจะยาก เมื่อคนขาดอัตราอยู่เป็นการลำบากยิ่งกว่ากรมอื่น ๆ ด้วย เพราะหน้าที่เลี้ยงม้าก็ต้องมีเพิ่มมากขึ้น บางคนต้องเลี้ยงหลาย ๆ ตัวและจะเอาดีไม่ได้ ม้าก็พลอยทรุดโทรมลงไป ครั้นเมื่อพระราชทานเลขส่วยผ่ายพระราชวังบวร ฯ ได้จัดให้เลขส่วยซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ เข้าสมทบในกรมนี้

---

(๑) พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์ (ดั่น อัมรานนท์)

ได้คนมาพอ ถึงแก่จริงพอให้เลยม้าได้ ใช้คนชั้นหนุ่ม ๆ ผูกหัดให้ดีไว้
จงสังเกตได้ว่าทหารม้าทุกวันนี้การผูกหัดดขนกว่าที่ได้เห็นมาช้านาน
หน้าทอยู่ยามกมน้อย ส่วนม้าทจะจัดหามารับราชการนนเบนการตดขัด
ยากมาก เพราะราคามาทุกวนนแพงขนประการหนง เพราะจะหามาพอ
ใช้ราชการได้โดยยากอีกประการหนึ่ง และม้าทจะพอหาซื้อได้ตาม
บ้านนอกเบนขนาดเล็ก ซึ่งไม่สมควรใช้ในราชการทหารเสียโดยมาก
ในทุกวันนี้ต้องให้คนออกไปเก็บได้แต่คราวละเล็กละน้อยเท่านั้น และยัง
ไม่พอใช้ราชการ ในเรื่องทจะให้มีม้าพอราชการเบนการใหญ่เนืองตลอด
ถึงการประสมม้าและบำรุงพันธุ์ม้าในประเทศสยามนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้
ลองสืบราคาม้ายะวาก็ทราบว่าขึ้นราคาไปหมดเหมือนกันโดยเหตุต่าง ๆ
และหมอม้าเลโอนาดทเข้ามาใหม่ได้แนะนำว่า ม้ายะวาจะมาใช้ตรากตรำ
สู้ม้าไทยไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้ายังรู้สึกอดอัดอยู่ ได้แต่เพียงกราบทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ และขอแรงผู้ทรงจักตาม
หัวเมืองให้ช่วยเสาะแสวงและซื้อม้าสำหรับราชการในปีนดวยเท่านน

กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑

กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ จัดตงขนเบน ๒ กองร้อย กองร้อยหนึ่ง
มีปืนใหญ่ ๔ กระบอก ประจำอยู่ในศาลายุทธนาธิการ คนทรับราชการ
ทหารในกรมนเบนคนหมู่เก่า ๆ มาทงสิ้น ไม่ได้มีสมทบขนใหม่ช้านาน
และมีต่างเพศต่างภาษาอยู่บ้าง คือพวกญวนพวกมอญปะปนอยู่เบนพน
การบังคับบัญชายังลำบาก มักจะมีจุกจิกภายในอยู่เนือง ๆ และต้อง
ระวังเอาใจพวกญวนอยู่ ซึ่งจะมิให้เอาใจออกหาก ในทุกวันนี้อาศัยเหตุ

ที่เจ้าหมู่นายหมวดชั้นเดิม ๆ เอาใจใส่อยู่บ้าง จึงได้บุตรหมู่เข้ามารับราชการอยู่เสมอ แต่จะเอาเป็นการเทียงธรรมนักก็ยาก เพราะเจ้าหมู่นายหมวดเดิม ๆ นชักจะลอยแพกันเอง ต้องปลอบโยนกันอยู่ จึงเป็นการยากที่จะหาคนเข้ารับราชการให้เต็มอัตราได้ ตลอดจนทางนายทหารที่จะบังคับการในกรมนกหายาก เพราะการยิงและการผึกหัดปืนใหญ่ผู้ที่จะแนะนำต้องมาวุฒวชาผิดกับกรมทหารอื่น ๆ เป็นแผนกส่วนหนึ่งแต่ก่อน ๆ มาผึกหัดแต่เพียงให้ยิงสลุต จะให้ใคร ๆ เข้าไปบังคับสักแต่ว่ารวบรวมคนไว้ได้กเป็นที่เพียงพอ มาสมัยนต้องการพนวชาเป็นเบื้องต้น ผู้ที่มีความสามารถและมาวุฒิอยู่บ้างก็ลวนเป็นนายทหารชั้นหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น โดยเหตุที่พึงเริ่มแนะนำวิชาการปืนใหญ่สำหรับจะใช้ยิงจริง ๆ กันเมื่อร.ศ. ๑๑๗ เท่านั้น แต่ก่อนมาไม่มีผู้ใดเข้าใจวิธการในทางนั้นเลย เมื่อมีแต่นายทหารชั้นหนุ่ม ๆ ซึ่งสมควรจะบังคับการในกรมนได้กเกิดข้อติดขัดในทางติดตามคนและการอะลุ้มอล่วยแก่พวกเจ้าหมู่นายหมวดอย่างเก่า ๆ เพราะพวกเหล่านั้นไม่มีความยำเกรงเช่นทมต่อนายทหารชุดเก่า ๆ นั้น คำนวณว่าตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ จนรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ มีผู้บังคับการกรมนถึง ๗ คนแล้ว ที่ย้ายโดยเลื่อนขนรับตำแหน่งสูง ๆ มีน้อย ที่ต้องเปลี่ยนโดยรวบรวมคนไว้ไม่สนิทมีมากฉะนี้แล้ว ยิ่งกระทำให้ยุ่งยากในการบังคับบัญชามากขึ้น เพราะเปลี่ยนอยู่บ่อย ๆ จึงไม่ทันตั้งตัวได้ แต่กเป็นการจำเป็นในขณะและในสมัยนั้น ซึ่งจะไม่ให้ราชการในแผนกคนนเสียไป ได้ทดลองจนถึงหาทางกลางเอาคนเก่า ๆ เป็นหัวหน้า เอาคนชั้นหนุ่ม ๆ ไว้หัดวิชาก็แล้วการยิงโยกเยกขึ้นโดยที่ก้าวไม่พร้อมกันได้ การผึกหัดทหารในกรมน

ในปัจจุบันนี้ต้องนับว่าแม้แต่มีความลำบากเช่นกล่าวมา ก็ยังนับว่าเป็นกรมทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ที่ผึกหัดพอใช้ได้ทั้งบนใหญ่บนเล็กอยู่กรมหนึ่ง เพราะหน้าที่รักษาการมีน้อย

กรมทหารช่างที่ ๑

กรมทหารช่างที่ ๑ จัดตั้งขึ้นเป็น ๒ กองร้อย ประจำอยู่ในศาลายุทธนาธิการ ทหารกรมนี้พึ่งเริ่มตั้งขึ้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ เมื่อพระราชทานหม่อมเจ้ากรมแสงขึ้นโรงใหญ่มาสมทบเป็นทหารช่างทั้งสิ้น มีจำนวนที่ได้สักขึ้นทะเบียนไว้เพียง ๕๖๗ คน เป็นคนแก่เสียมาก ได้จำหน่ายเป็นกองหนุนและตายเสีย ๑๓๑ คน โอนไปมณฑลราชบุรีเสียอีกมาก คงเหลือคนรับราชการรวมทั้งคนเวรและคนประจำเพียง ๘๒ คนเท่านั้น ต้องทิ้งว่างขาดอัตราอยู่กองร้อยหนึ่ง หน้าที่ของทหารในกรมนี้เป็นเหล่าสำคัญในเวลามีราชการศึก จำเป็นจะต้องจัดให้มีขึ้นโดยบริบูรณ์แท้ ๆ แต่ในขณะที่ขาดคนอยู่นักจนด้วยเกล้า ฯ การคงจะร่วงโรยอยู่จนกว่าจะได้จัดเรื่องคนสำหรับทหารที่ประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้นสำเร็จ การผึกหัดทหารในกรมนี้ยาก โดยต้องนับว่าเป็นเหล่าพิเศษเช่นเป็นใหญ่ มีการหยุกหยิกที่จะต้องผึกหัดยิ่งกว่าบนใหญ่ และในขณะนี้หาผู้แนะนำยาก มีพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร[๑] และหม่อมชาติเดชอุดม[๒] ซึ่งได้ศึกษาวิชาช่างทหารต่างประเทศเป็นผู้ดำรการ และวางระเบียบตำราในเรื่องนี้ แม้พึ่งเริ่มจัดกัด การผึกหัดทหารในกรมนี้นับว่าดี ผู้บังคับการก็เป็นผู้เอาใจใส่เข้าใจในทางช่างทหารอยู่บ้างได้ผึกหัดเช่นทหารราบประการหนึ่ง วางโทรศัพท์ ก่อสร้างสะพาน ขุดค่ายสนามเพลาะ และธงสัญญาเป็นต้น

---

(๑) คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน.

(๒) ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์ ต่อมาเป็นพระยาวงศานุประพัทธ์ แล้วเป็นเจ้าพระยา.

กองโรงเรียนนายสิบมณฑลกรุงเทพ ฯ

กองนักเรียนนายสิบมณฑลกรุงเทพ ฯ จัดเป็น ๑ กองร้อย ประจำอยู่ในศาลายุทธนาธิการ แบ่งออกเป็นชั้นเรียน ๒ ชั้น ผู้ที่เข้ามาเป็นนักเรียนนั้นคือ หมู่ทหารตาง ๆ ซึ่งสมัครจะเรียนและกรมและกองเห็นชอบด้วย และเป็นผู้ที่วองไว มีพื้นวิชาหนังสือมาแต่เดิมบ้างแล้ว สังเกตว่ามีผู้นิยมเข้าเป็นนักเรียนนายสิบอยู่ เพราะเงินเดือนได้มากกว่าเมื่อประจำกองทหาร และมีช่องทางที่จะได้เลื่อนเป็นนักเรียนนายร้อยอีกด้วย ทางหน้าที่ราชการนั้นแต่ที่จะเล่าเรียนและฝึกหัดให้ดีเท่านั้น ส่วนกรมและกองเดิมก็ไม่มีความรังเกียจที่จะให้คนดี ๆ ในกรมและกองของตนเข้ามาเป็นนักเรียนนายสิบ เพราะเมื่อสอบไล่ได้แล้ว ก็ได้ไปประจำกองตามเดิมเว้นเสียแต่จะไปเป็นนักเรียนนายร้อย ตลอดจนคนที่ไม่ได้เป็นหมู่ทหารบางคนสมัครเข้าเป็นนักเรียนนายสิบโดยที่หวังประโยชน์ว่า เมื่อตนได้สอบไล่ที่โรงเรียนนายสิบได้ดีแล้ว จะได้เลื่อนชั้นเป็นนักเรียนนายร้อยภายหลัง ซึ่งในขณะต้นนั้นตนไม่มีวุฒิสามารถจะเข้าเป็นได้ และโดยแม้ว่าสอบไล่ไม่ได้ก็ยังมีช่องทางที่จะออกไปเป็นนายสิบ มีเงินเดือนไม่ลดหย่อนกันกับที่จะไปหากินทางเสมียนหรือทางอื่น ๆ ในจำพวกคนชั้นนั้น นักเรียนนายสิบที่สอบไล่ได้ออกจากโรงเรียนนายสิบนั้นได้น้อย มีหนึ่งเพียง ๒๐ เศษ ๆ ไม่พอราชการ โดยที่อัตราจำนวนมีอยู่น้อย อาศัยต้องเลื่อนพลทหารในกรมและกองขึ้นเป็นนายสิบเสียแทบทั้งสิ้น การภายหน้าจำจะต้องขยายให้มีนักเรียนนายสิบมากขึ้นให้พอราชการ เพราะนายสิบได้ออกไปจากโรงเรียนนั้นได้เปรียบทั้งหนังสือส่วนนายสิบที่เลื่อนพลทหารขึ้นเป็นไม่รู้หนังสือแทบทั้งสิ้น ในบันดายังไม่ได้

ขยายขึ้น โดยที่คนตามกรมและกองยังบกพร่อง และคนที่ไม่ได้เป็นหมู่ทหารที่จะสมัครมาเป็นนักเรียนนายสิบก็ยังหวังเป็นแน่ไม่ได้นัก ไม่เหมือนมณฑลที่ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ในขณะนี้ได้ยกกองโรงเรียนนายสิบไปสมทบขึ้นในความปกครองกรมทหารช่างที่ ๑ เพื่อเป็นการสะดวกในวิธีปกครองและการเลี้ยงดูในขณะซึ่งยังมีคนน้อยอยู่ทั้ง ๒ ฝ่าย

กองพยาบาลทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ

กองพยาบาลทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ จัดตั้งขึ้นที่โรงพยาบาลใหญ่ของทหารบกใกล้ปากคลองหลอด จัดการพยาบาลโดยใช้ยาและตำราแพทย์ฝรั่ง รับคนป่วยได้โดยปรกติประมาณ ๒๐๐ คน ถ้าเป็นเวลาฉุกเฉินจะรับคนป่วยได้ในระหว่าง ๓๐๐ - ๔๐๐ คน ในขณะนี้คงมีคนป่วยประจำอยู่ ๑๐๐ เศษ ๆ เสมอ คือเป็นคนป่วยซึ่งจะรักษาที่โรงทหารไม่ได้ภายในกำหนด ๑๔ วันเป็นต้น หรือคนป่วยที่ต้องรักษาโดยตำราฝรั่ง เพราะแพทย์ที่ประจำตามกรมและกองล้วนเป็นแพทย์ที่ใช้ยาไทยทั้งสิ้น ในโรงพยาบาลนี้คนป่วยที่ต้องรักษาโดยมาก คือโรคเหน็บชา ซึ่งแพทย์ฝรั่งและแพทย์ไทยไม่ทราบว่าจะบำบัดได้โดยทางใดเป็นแน่แท้ อาศัยทดลองแก้กันอยู่ แต่โรคนี้จะถึงอันตรายน้อยมักจะหายได้โดยมาก สถานที่และการพยาบาลได้เป็นไปโดยประณีตและเรียบร้อย และเป็นเครื่องเชิดชูอวดชาวต่างประเทศได้แห่งหนึ่ง โรงพยาบาลนี้ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์แท้ ยังกำลังก่อสร้างเพิ่มเติมอยู่บ้าง แต่กระนั้นก็นับว่าใช้ได้แล้ว และในเดือนกันยายนนี้คงจะสำเร็จบริบูรณ์

๕. การก่อสร้าง

การก่อสร้างโรงทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ มีเงินเพียง ๑๘๒,๐๓๘ บาท และเงินแพนกการจรของกรมยุทธนาธิการโดยมากต้องโอนไปจ่ายตามหัวเมืองมณฑลทหาร ซึ่งจำเป็นต้องจัดให้มีทหารรักษาพระนครโดยพลัน ในจำนวนเงินส่วนมณฑลกรุงเทพ ฯ นั้น ได้ใช้ในการสร้างโรงเรียนนายร้อยใหม่ ๑๔๒,๒๔๘ บาท สร้างโรงพยาบาล ๓๔,๗๔๐ บาท กับได้กะเบียดกเสียรเงินในแผนกซ่อมแซมต่าง ๆ และเงินที่เหลือจ่ายบ้างบางอย่างบางประเภทมาจัดซ่อมที่ว่าการกรมทหารม้าที่ ๑ ซึ่งชำรุดทรุดโทรมขึ้นได้หนึ่งหลัง และสร้างโรงทหารราบที่ ๒ ขึ้นในพระบรมมหาราชวังได้หนึ่งหลัง จุคนประมาณ ๑๐๐ คน นับว่าได้กระทำการน้อยในแผนกก่อสร้างในส่วนที่พักกรมและกองทหารซึ่งขึ้นในมณฑลนั้น การก่อสร้างในจำนวนเงินเหล่านี้ได้สำเร็จไปตามประสงค์และได้ย้ายนักเรียนนายร้อยออกไปอยู่โรงเรียนใหม่เพิ่มขึ้นเป็น ๒ กองร้อย กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ใหยมมาใช้ในการสร้างที่พักรักษาการสวนดุสิตอีกหนึ่งหลัง เงิน ๑๓,๐๐๐ บาท เงินจำนวนนี้ได้หักจากงบประมาณการจรศก ๑๒๔ แล้วในศก ๑๒๔ นั้น มณฑลกรุงเทพ ฯ มีเงินประเภทการจรจำนวนเงิน ๒๘๓,๐๐๐ บาท หักที่ต้องใช้หนี้โรงกาดสวนดุสิตปีกลายนี้แล้ว คงเหลือเงิน ๒๗๐,๐๐๐ บาท ในจำนวนเงินนี้ได้รับใส่เกล้า ฯ กะก่อสร้างต่าง ๆ ในบัญชีคือ

(๑) สร้างโรงเรียนนายร้อยใหม่ ทำตึกที่พักนักเรียนสองหลัง โรงพยาบาลนักเรียนนายร้อยหนึ่งหลัง ส้วมห้องอาบน้ำและท่อริมถนน เป็นเงิน ๑๕๐,๐๐๐ บาท

(๒) สร้างโรงทหารใหม่หลังพระราชวังบวร ฯ ริมแม่น้ำเจ้า-พระยา ระหว่างท่าพระจันทร์ด้านใต้ถึงโรงพักกองตระเวนท่าช้างวังหน้า ด้านเหนือ คือ ในบันสร้างโรงทหารเบนตึกสองชั้น ๒ หลังจคน ๒ กองร้อย กับที่ว่าการ ๑ หลัง โรงเลี้ยง ๑ หลัง โรงประกอบอาหาร ๑ หลัง ซ่อมรั้วกำแพงสะกัดด้านเหนือด้านใต้รวมเบนเงิน ๑๒๐,๐๐๐ บาท กับใช้เงินค่าซ่อมแซมและซึ่งจะกะเบียดกเสียรในเงินเหลือใช้ ซ่อมศาลายุทธนาธการชั้นล่างทำเบนคลังไว้เครื่องสรรพยุทธโดยรอบ กับสร้างศาลายิงเป้า ๒ หลัง และรอเรอนแถวสร้างเบนกำแพงโรงพยาบาลให้สำเร็จซึ่งค้างมาแต่ปีก่อน จัดทำโรงสำหรับเก็บเครื่องสัมภาระขนทโรงเรือทหารบกกับการซ่อมแซมเบดเตลดตามกรมอกเลกน้อย เมื่อสังเกตเงินที่ได้และการที่จะต้องทำ ดส่วนเงินได้นนบกพร่องไม่ทันใจ และแม้ในเวลาทุกวนนทพกทหารนนยังคบแคบอัดแออยู่ทั่วไป

๖. การพรักพร้อมในการระดมเมื่อเวลาเตรียมรบ

ตามที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาในเบื้องต้นแล้วนน ถามเหตุราชการสำคัญย่อมส่อให้เห็นได้ว่า การพรักพร้อมของทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ เบนการยากที่จะจัดให้ดีแท้ตามสมัยและวิธีการที่เบนอยู่เพราะมข้อตดขัด คือ

(๑) คนซึ่งคมอยู่เบนหมวดเบนหมู่เช่นเดียวน เจ้าพนักงานฝ่ายพลเรือนไม่ได้รับผิดชอบที่จะส่งทหารโดยเต็มตัว

(๒) เวลาเรียกระดม ขอร้องให้ฝ่ายพลเรือนช่วยเร่งคนเข้ามารับราชการ ผู้เหล่านั้นไม่สามารถทราบจำนวนทหารในท้องที่ของตนและถนฐานอยู่แห่งใด ซึ่งจะเร่งได้และช่วยติดตามได้ เว้นเสียแต่จะเบนราชการศึกใหญ่ ซึ่งไม่คำนึงถึงว่าเบนทหารหรือหมู่ทหารนน

(๓) ส่วนเจ้าหมู่นายหมวดซึ่งควบคุมกันอยู่นั้น ตามสมัยกำลังหรืออำนาจก็ไม่มีพอที่จะเร่งรัดคนเข้ามารับราชการได้โดยเร็ว

(๔) ผู้บังคับการและนายทหารบกนั้นเล่า ก็ติดหน้าที่ราชการที่จะต้องตระเตรียมตลอดทั้งรับคน ต้องพะวงอยู่ทางกรมและกองนั้นอยู่เป็นเบื้องต้น ไม่มีโอกาสที่จะช่วยในการติดตามคนนั้นได้เลย

๗. อนึ่งเครื่องที่จะมีติดตัวไปกับทหารในเวลามีราชการและเครื่องใช้ต่างๆ ซึ่งจะต้องมีไปด้วยในกองทหารในเวลาซึ่งจะต้องยกทัพนั้น ในมณฑลกรุงเทพฯ มีบริบูรณ์กว่าหัวเมืองทั้งปวง ด้วยคลังใหญ่ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น แต่แม้กระนั้นก็ดี เวลาฉุกเฉินขึ้นแล้วความพรักพร้อมจะสู้หัวเมืองไม่ได้สักมณฑลเดียว เพราะเหตุ

(๑) วิธีเบิกจ่ายอาวุธยังก้าวก่ายกันในระหว่างผู้ที่จะยกไปและผู้ที่จะจ่ายอาวุธ ทำให้การเนิ่นช้ากว่าตามหัวเมือง ซึ่งเป็นพนักงานแผนกเดียวกัน

(๒) เครื่องสิ่งของใช้ที่จะมีไปด้วยในกองทัพ เจ้าพนักงานชั้นสูงรวบรวมไว้ในความปกครองและไม่ขาดตอนออกไปเช่นกับหัวเมือง ซึ่งทำให้ชักช้าในเวลาที่จะจ่ายอีกชั้นหนึ่ง

(๓) การพาหนะที่จะยกทหารไปเล่า ก็ยังก้าวก่ายไม่ลงระเบียบดี แม้แต่ในชั้นน้อยๆ ก็นับว่าไม่พอราชการ

(๔) การบังคับบัญชาผูกหัดไม่สู้จะได้มุ่งในการพร้อมเพรียงในเวลาที่จะต้องเข้าสนามหรือผูกหัดเป็นกระบวนรบ เช่นหัวเมือง

๘. การในมณฑลนี้เกี่ยวและเนื่องกับฝ่ายพลเรือน

(๑) การระแคะระคายในระหว่างทหารกับกองตระเวนมีอยู่เนืองๆ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ตลอดมาจนเดี๋ยวนี้ คือในระหว่างพลตระเวนกับ

ทหารแม้จะเทียบกับครั้งก่อน ๆ นับว่าเรียบร้อยขนมากก็จริง แต่ไม่เป็นทางแน่นอนหรือถาวรได้ สุดแต่ใครเป็นนายกองตระเวนหรือนายทหารเท่านั้น มักจะเป็นเหตุโดยบังเกิดความเข้าใจผิดกันเป็นเบื้องต้น เนื่องจากไม่ได้เอาใจใส่ในการสมานสามัคคีเป็นเบื้องต้น ฝ่ายพลตระเวนและนายพลตระเวนซึ่งเป็นคนต่างประเทศก็ถือทิฏฐิอันหนึ่ง ในวิธีการและใช้อำนาจโดยตั้งใจจะรักษาหน้าที่ของตนนั่นเอง กลายเป็นส่อให้เกิดการวิวาทกันขึ้นมา ฝ่ายทหารเล่าไม่สู้คุ้นเคยในอาการและอัธยาศัยของพวกเหล่านี้ ก็บังเกิดทิฏฐิหักหาญชวนก่อวิวาทขึ้นอีกด้วย ใช่แต่เท่านั้น การซึ่งจะเกิดเหตุวิวาทนี้มักจะเกิดในระหว่างพลทหารกับพลตระเวนและพลตระเวนลับ หาใช่ขุนนายไม่ โดยข้อริษยาพาวพันกันในเรื่องผู้หญิงบ้าง ในเรื่องอื่น ๆ บ้าง ชักก่อความอาฆาตซึ่งกันและกันคุมกันขึ้นเป็นพวก เมื่อนายฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่เลิงเห็นข้อสำเหนียะนี้แล้ว ก็ต่างคนต่างเข้ากับเหล่าของตน ก็ยิ่งบังเกิดความระแวงขึ้นในระหว่างนายต่อนายอีกชั้นหนึ่ง กระทำให้เสียทางราชการทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ซึ่งเป็นผู้อยู่ในอำนาจราชการด้วยกันและมีหน้าที่สนองพระเดชพระคุณร่วมกัน ที่เป็นเหตุเนือง ๆ อยู่และระงับไว้ได้ ก็เพราะความอนุทราบถึงนายทหารชั้นผู้ใหญ่จัดการบ้องกันไว้ทันท่วงที และถ้าเกิดการวิวาทก็ได้ลงโทษฝ่ายทหารโดยแรง ๆ แต่ฝ่ายกองตระเวนทำไม่ได้เช่นเดียวกัน โดยกล่าวว่าอำนาจที่จะลงโทษพลตระเวนนั้นมีน้อยไม่เหมือนทหาร ถ้ากองตระเวนชั้นนายมีน้ำใจที่จะระงับเหล่าของตนเช่นเดียวกับทหารแล้ว ความร้ายแรงคงจะไม่เกิดขึ้นได้

(๒) การที่ทหารวิวาทกับราษฎรหรือมีคดีเกี่ยวกับราษฎร แม้มีอยู่บ้างก็ต้องนับว่าน้อยกว่าที่เคยเป็นมา และการวิวาทนั้นก็ไม่มีความ

รุนแรงอันใด พลตระเวนมักจะจับส่งมาให้อยู่การทหารพ้องศาลทหาร โดยความผิดของผู้เหล่านั้นผิดในข้อบังคับทหารมากกว่า แม้ส่งไปศาลโปรดปรากไม่มีโทษหรือมีโทษน้อย เช่นหนีไม่ได้แต่งตัวไปเสพสุราเมาในท้องที่พลตระเวนเป็นต้น และถ้าเกี่ยวไปถึงก่อวิวาทกับราษฎรเป็นการเล็กน้อยเช่นนี้ ผู้เป็นความมักจะชอบให้ส่งมาศาลทหารมากกว่าศาลพลเรือน โดยประสงค์โทษมากกว่าสินไหม จำนวนความที่เกี่ยวกับพลตระเวนและราษฎรที่ศาลทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ได้ตัดสินลงโทษไปในร.ศ. ๑๒๓ ทั้งสิ้น ๖๘ เรื่อง ยกฟ้อง ๗ เรื่อง ระเบียบการพิจารณาและพระธรรมนูญในเรื่องศาลทหารบกทั้งสิ้น ซึ่งยังไม่ได้จัดวางเป็นหลักฐานมั่นคงนั้น ได้รับใส่เกล้า ฯ ให้อกับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมดูแล้ว โปรดให้มองซิเออร์ปาดูปรึกษาหารือกับข้าพระพุทธเจ้าดองร่างพระราชบัญญัติขึ้น ในขณะนี้มองซิเออร์ปาดูกำลังร่างอยู่

(๓) การดับเพลิงซึ่งเป็นหน้าที่ทหารบกและทหารเรือนั้น ในส่วนทหารบกได้จัดให้กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ มีหน้าที่ในการใช้สูบไฟด้วย ส่วนกรมอื่น ๆ มีแต่สูบมือถังน้ำและเครื่องรอ การทั้งนี้ตามวิธีที่เป็นมาแต่เห็นในเวลาที่เกิดเพลิงไหม้ ไม่เคยกระทำหน้าที่ให้ได้จริงได้สักครั้งเดียว เพราะเวลาปรกติอยู่ทหารไม่ได้มีโอกาสที่จะฝึกการดับเพลิงนั้นเลย ส่วนสูบไฟนั้นอาศัยได้จ้างอินยีเนียไว้ประจำสูบ และการอื่น ๆ ก็ได้ใช้ทหารทั้งสิ้นใช่แต่เท่านั้นเขตต์ที่จะต้องไปดับก็กว้างขวาง เพราะการเจริญขยายเขตต์พระนครออกไปทั้งเหนือใต้ ส่วนสูบไฟดับเพลิงมีอยู่แต่ฉะเพาะที่ศาลายุทธนาธิการ และทหารโดยมากอยู่ในกำแพงเมือง ถ้าไฟเกิดขึ้นที่ไกล ๆ

เช่นสวนดุสิตหรือบางรักเช่นนี้ กว่าสุบดับเพลิงและทหารจะไปถึงเพลิง
นั้นก็ลุกลามมากเสียแล้ว เวลาทหารไปถึงก็ไม่สามารถจะช่วยได้นัก
นอกจากเพียงช่วยสะกัดเพลิงได้บ้างแล้วปล่อยให้ดับไปเอง และในเวลา
ที่ไปถึงที่เพลิงไหม้แล้ว ก็ไม่ได้มีวิธีหรือระเบียบการบังคับบัญชาอันใด
ในเวลาดับเพลิง ต่างคนต่างสั่งกันชุลมุน มีแต่ทหารไปมากๆประโยชน์
ที่ได้นั้นน้อย สุบดับเพลิงเล่าแม้ไปถึงที่นั้นได้ ก็ยังต้องเที่ยวสับเสาะหา
อีกชั่นหนึ่ง บางทีก็ไม่มีและไม่ทราบที่เสียที่เดียว เพราะไม่ได้จัดระเบียบ
การเรียงนี้ไว้ในเวลาที่ยังไม่มีเหตุ หน้าที่การดับเพลิงนี้ ถ้าไม่จัดแก้ไข
เปลี่ยนแปลงชั่นโดยจริงจังแล้ว พระราชอาญาคงไม่พ้นเกล้าฯ ด้วยบ้าน
เมืองนับวันนับจะรุ่งเรืองมั่งคั่งชั่นทุกที ถ้าไม่คิดการดับเพลิงให้เป็น
ระเบียบตลอดแล้ว การในเรื่องนี้คงจะไม่ดีขึ้นได้ การที่จะจัดเรื่อง
ดับเพลิงนี้เห็นด้วยเกล้าฯว่า จะต้องจัดตั้งขึ้นเป็นแผนกหนึ่งกรมหนึ่งต่าง
หาก ผูกหัดคนไว้ฉะเพาะหน้าที่นี้ให้คล่องแคล่ว และมีหน้าที่แต่ฉะเพาะ
การดับเพลิงและเตรียมการดับเพลิงนี้ และต้องแยกกันเป็นกองน้อยไป
ประจำในตำบลต่างๆอีกชั่นหนึ่งจึงจะได้ผลจริง คุณจะมีมากคุ้มกับ
พระราชทรัพย์ที่จะเสียในการตั้งกรมดับเพลิงนี้โดยแท้ การปกครองกรม
ดับเพลิงนี้จะอยู่ในกระทรวงนครบาลหรือในความปกครองของทหารนั้น
แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร แต่ถ้าอยู่ในปกครองทหารแล้ว
จะเป็นเหตุให้นานาประเทศสังเกตุงบประมาณทหารมากขึ้นและเข้าใจผิด
ไป เพราะการทั้งนี้ย่อมไม่ใช่เป็นหน้าที่ของทหารตามสมมติเข้าใจในเมือง
ต่างประเทศ การที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาเช่นนี้หาได้คิดหลีกเลี่ยง
หน้าที่โดยประการใดประการหนึ่งไม่ เห็นแก่ประโยชน์ของราชการ

เท่านั้น แม้แต่มกรมดับเพลิงเช่นนี้แล้ว เมื่อเกิดเพลิงใหญ่ทหารก็จำจะต้องไปช่วยอยู่เช่นเดิมนั่นเอง แต่ได้กำลังของกรมดับเพลิงนี้เป็นผู้อำนวยการและวางการ ทหารที่ไปช่วยจึงจะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่าที่เป็นมา

๔. ความเห็นในการที่ควรจะจัดขึ้น

ตามที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ การที่จะจัดทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ให้ดีขึ้นสมกับพระบรมเดชานุภาพ ซึ่งกรุงเทพ ฯ เป็นเมืองสำคัญหัวใจของประเทศสยามเช่นนี้ ในการเรื่องคนแม้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตลอดตามความเห็นนั้นแล้วก็ดี และได้คนมาประจำตามกรมและกองทหารทั้งสิ้นให้เต็มอัตราแล้วนั่นก็ดี จำนวนทหารซึ่งมีประจำก็คงยังไม่พอกับความต้องการซึ่งจะรักษาหน้าที่ต่าง ๆ และผึกหัดให้พรักพร้อมได้อีก และจะคิดการใหญ่ให้ถาวรสืบไปก็ยังไม่พอที่จะเป็นกำลังรักษาพระนครได้โดยมั่นคง จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้ ควรจัดรวมเป็นกรมบัญชาการอันเดียวกันกับมณฑลนครชัยศรีและมณฑลกรุงเก่า เพื่อได้คนใน ๒ มณฑลนี้มาช่วยทางมณฑลกรุงเทพ ฯ และแบ่งออกเป็น ๓ กองพล กองพลหนึ่งมีทหารราบ ๒ กรม ทหารม้า ๑ กรม ทหารปืนใหญ่ ๑ กรม ทหารช่าง ๑ กอง ทหารปืนกล ๑ กอง และ ๓ กองพลนี้คือกองพลที่ ๑ เป็นกองพลรักษาพระองค์ เลือกคนจากทั้ง ๓ มณฑล ได้บัญชาการทหารในพระบรมมหาราชวังและที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง กองพลที่ ๒ รับคนจากมณฑลนครชัยศรี ได้บัญชาการทหารบริเวณสวนดุสิตใต้และทหารมณฑลนครชัยศรี กองพลที่ ๓ รับคนจากมณฑลกรุงเก่า ได้บัญชาการทหารส่วน

ดุสิตเหนือถึงบางซื่อและทหารมณฑลกรุงเก่า ทง ๓ กองพลนรวมชน
อยู่ในกรมบัญชาการมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นกรมใหญ่ กองพลทง ๓ น
ต่างมีคลังทงอาวุธเสื้อผ้าแยกไปรักษา เพื่อจะได้เป็นการพร้อมเมื่อ
เวลาฉุกเฉิน และให้พอกับทหารในเวลาระดม

ส่วนจำนวนกรมและกองทหารที่มีอยู่แล้วยังไม่ครบบริบูรณ์ตาม
ที่จะจัดได้เช่นกล่าวมา คือยังขาดทหารปืนใหญ่ ๒ กรม ทหารม้า ๒ กรม
ทหารราบที่มณฑลนครชัยศรี ๑ กรม ที่มณฑลกรุงเก่า ๑ กรม ทหาร
ช่าง ๒ กอง ทหารปืนกล ๓ กอง ตามจำนวนที่ขาดอยู่นี้ ในชั้นต้น
ไม่จำเป็นจะต้องมีชนพร้อมเพรียงพร้อมกันทีเดียว เพราะเกี่ยวด้วยเรื่อง
เงินและโรงทหารอยู่ ซึ่งจะต้องผ่อนทำไป และในขณะนี้จะวางแต่
โครงไว้และค่อยขยายออกไปให้เต็มบริบูรณ์ได้ คือในรัตนโกสินทร
ศก ๑๒๕ ควรเพิ่มแต่เพียงกรมทหารที่มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนคร-
ชัยศรีเท่านี้ เพราะจะต้องจัดชนโดยความจำเป็นในเวลาที่จัดให้
๒ มณฑลนี้ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ซึ่งจะได้ถ่ายคนในกรม
ทง ๒ นี้ที่ผูกหัดชั้นต้นได้แล้วเข้ามากรุงเทพ ฯ การที่เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า
จะจัดแบ่งเป็นกองพลชนได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ นั้น คือ

กองพลที่ ๑ รักษาพระองค์ มีกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์
และกรมทหารราบที่ ๒ ซึ่งเดียวนี้อยู่ในพระบรมมหาราชวังทง ๒ กรม
กับกรมทหารม้าที่ ๑ รวมเป็น ๑ กองพล

กองพลที่ ๒ มีกรมทหารราบที่ ๑ และกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑
ซึ่งอยู่ในศาลายุทธนาธิการเดียวนี้ กับกรมทหารมณฑลนครชัยศรีที่
ควรตงชนใหม่ รวมชนเป็น ๑ กองพล

กองพลที่ ๓ มีกรมทหารราบที่ ๓ และกรมทหารช่างที่ ๑ กับกรมทหารมณฑลกรุงเก่าที่ควรจัดตั้งขึ้นใหม่ รวมขึ้นเป็น ๑ กองพล ส่วนกองทหารพาหนะตามซึ่งได้จัดสร้างที่อยู่ขึ้นที่หลังวังหน้าในบัดนี้ ให้รวมอยู่ในกรมบัญชาการมณฑลกรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกับกองนักเรียนนายสิบ

เมื่อคิดเพิ่มจำนวนคนและกองทหารขึ้นในมณฑลกรุงเทพ ฯ มณฑลกรุงเก่า และมณฑลนครชัยศรีเช่นนี้แล้ว ที่อยู่ซึ่งอัตคัดอยู่แล้ว จะต้องคิดเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดลองเทียบที่อยู่และโรงทหาร เมื่อกองพลทั้ง ๓ นี้มีกองเต็มตามจำนวนที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนั้นบริบูรณ์ จะต้องเพิ่มโรงและวิธีแบ่งกองอย่างใด เห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้

กองพลที่ ๑ รักษาพระองค์นั้น ที่ในพระบรมมหาราชวังแม้จุทหารราบ ๒ กรมอยู่ได้ ก็เพราะกรมเหล่านั้นไม่มีทหารเต็มอัตรา และที่ต้องอยู่กระจัดกระจายกันเช่นทหารราบที่ ๒ ก็ไม่เป็นทางดีในการบังคับบัญชา จำจะต้องหาที่เพิ่มให้อีก คือในพระบรมมหาราชวังมีกรมบัญชาการกองพลกับกรมทหารมหาดเล็กเท่านั้น กรมทหารราบที่ ๒ อยู่ศาลายุทธนาธิการ กรมทหารม้าอยู่ตามเดิม กรมทหารปืนใหญ่ ทหารช่าง และทหารปืนกล จำจะต้องขอพระราชทานที่และโรงทหารเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่ง เพราะที่อยู่ในศาลายุทธนาธิการไม่พอ และจะต้องจัดทำคลังไว้สิ่งของอีกด้วย เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่ ๒ แห่ง คือ สนามหลังหลักเมืองนั้นถ้าทำขึ้นได้จะพอ ทั้งอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังและศาลายุทธนาธิการเหมาะดีแห่งหนึ่ง ที่สวนเจ้าเชตอีกแห่งหนึ่ง

กองพลที่ ๒ เมื่อเวลาจัดบริบูรณ์แล้วคงมีกรมทหารราบที่ ๑ อยู่ที่โรงทหารที่สวนดุสิตเดียวนี้ กรมบัญชาการกองพล กรมทหารปืนใหญ่ ทหารม้า ทหารช่างและทหารบกนี้ยังไม่มีที่และโรงอย่างเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าถ้าได้ที่แถวโรงเรียนนายร้อยใหม่หรือที่ใด ๆ ในแถวนั้น จำจะต้องขอพระราชทานพระราชดำริห์ที่จะสร้างเป็นโรงทหารขึ้นต่อไป ซึ่งจะเป็นทางสะดวกในการควบคุมกองพลนี้ ส่วนกรมทหารที่ไปอยู่มณฑลนครชัยศรีนั้นคงที่พระปฐมในแถวห้วยจระเข้ ซึ่งได้กำลังจัดการเรียงร้อยแล้ว

กองพลที่ ๓ เมื่อเวลาครบตามจำนวนแล้ว มีทหารราบที่ ๓ ซึ่งเดียวนี้อยู่ที่ศาลายุทธนาธิการ กรมทหารปืนใหญ่ ทหารม้า ทหารช่างและทหารบกตลอดทั้งกรมบัญชาการกองพลด้วยนี้ยังไม่มีที่หรือโรงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานที่ที่ปลายถนนลูกใกล้ดินกดิน จัดสร้างขึ้นเป็นโรงทหารจะพอทั้งกองพล และรวบรวมกันอยู่เป็นระเบียบงามดี สะดวกทั้งการจะรักษาดินและโรงกระสุนเมื่อสร้างขึ้นแล้วนอกด้วย ส่วนกรมทหารที่ไปอยู่มณฑลกรุงเก่านั้นกำลังจัดหาที่อยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงแนะนำว่าทีวังหลัง ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ออกไปดู จะต้องไปตรวจดู

การที่จะทำให้สำเร็จตลอดนี้จะเปลืองเงินมากกจริงอยู่ แต่ถ้าจะมีทหารมากกเป็นการจำเป็นอยู่เอง เงินที่จะต้องใช้ทำขึ้นคงจะเกี่ยวเนื่องไปหลายปีกว่าจะสำเร็จ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ นั้นเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีจำเป็นอยู่ ๒ แห่ง คือ โรงทหารที่พระปฐมและกรุงเก่า

และถ้าแม้ว่าเริ่มได้ในบีนกยังเบนการสะดวก เพราะบีหน้าถาดงมอรับคนแล้วโรงจะสร้างขันไม่ทัน กับโรงทหารบีนใหญ่ ทหารช่าง ทหารบีนกลสำหรับกองพลท ๑ ซึ่งเห็นว่าควรจะสร้างขนทหลังหลักเมองหรือทสวนเจ้าเชตนน ถ้าได้ในบีหน้าดวยจะสะดวกแก่วธปกครองนนเบนอันมาก

อนึ่ง ในการทจัดกองพลทงปวงน ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้กล่าวถึงกรมพระตำรวจนนเลย ซึ่งน่าจะจัดให้มแพนก ๆ หนึ่งทผกหัดเบนทหารจริง รวมอยู่ในกองพลท ๑ รักษาพระองค์นน คู่กันกับทหารมหาดเล็กรับคนโดยวธเดียวกัน ส่วนทได้กะราบท ๒ ไว้ในกองพลน เมอจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลยนเบนตำรวจก็จะไม่ขัดข้องอันใด ส่วนราบท ๒ เล่า แม้จัดมณฑลกรงเก่ามณฑลนครชัยศรขนเบนทหารแล้ว คนมณฑลปราจณบุรซึ่งเบนพนของราบท ๒ นนก็ยังเหลออยู่ควรย้ายราบท ๒ ไปตั้งอยู่มณฑลปราจณบุรทเดยว เบนหนทางอันเดยวกันกับทจัดทหารในมณฑลราชบุรมาเมอก่อนใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารนน

การทกราบบังคมทูลพระกรุณามาเบนรายงานและมความเห็นเพิ่มเข้ามาฉะน เมอผิดพลั้งไปโดยประการใดบ้าง พระราชอาญาเบนล้นเกล้า ฯ เพราะในขณะทกำลังคิดชยายข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารให้ใช้อีกหลายมณฑลออกไป ก็อมณฑลนครชัยศรและมณฑลกรุงเก่าเนองในการทจะจัดในมณฑลกรุงเทพ ฯ เบนต้น และเบนความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าอันแน่นอนว่า ในเรองการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ น ถ้าไม่เริ่มจัดการเสียโดยพลัน จะเบนทเสื่อมทรามลงไปทุกที ในทสุด

ได้รับพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายตารางอัตรากองทหารที่มีอยู่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ ฉะเพาะแต่จำนวนพลรบในทุกวันนี้ เทียบกับที่จะจัดขึ้นใน ร.ศ. ๑๒๕ และเมื่อจัดโดยบริบูรณ์นั้น เพื่อได้ทรงทราบผาสะองค์พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

มณฑลกรุงเทพ ฯ พลรบ อัตราธรรมดา

อัตราจำนวนกรมและกองทหาร เมื่อจัดแล้วบริบูรณ์เป็นสามกองพล	จำนวนคน				อัตราจำนวนกรมและกองทหาร ที่จัดขยายขึ้นใน ร.ศ. ๑๒๕	จำนวนคน				อัตราจำนวนกรมและกองทหาร ที่มีอยู่ใน ร.ศ. ๑๒๔	จำนวนคน				หมายเหตุ
	นายพลนายพัน	นายร้อย	นายสิบ	พลทหาร		นายพลนายพัน	นายร้อย	นายสิบ	พลทหาร		นายพลนายพัน	นายร้อย	นายสิบ	พลทหาร	
กรมบัญชาการมณฑล	๓	๔	๒๐	๒๔	**กรมบัญชาการมณฑล**	๓	๔	๒๐	๒๔	**กรมบัญชาการมณฑล**	๒	๒	๔	๔	(ก) ให้มีตัวคนตั้งขึ้นได้
กองนักเรียนนายสิบ	๒	๑๖	๓๒	๔๕๐	กองนักเรียนนายสิบ	–	๔	๑๖	๑๒๐	กองนักเรียนนายสิบ	–	๒	๘	๑๐๐	(ข) ชั่วคราวจนกว่าจะมีกรมบิน ใหญ่และทั้งเพิ่มขึ้น เพราะควร รวมอยู่ในกองพลที่ ๑ (รักษา พระองค์)
กองพยาบาล	–	๑	๒	๒๔	กองพยาบาล	–	–	–	๑๒	กองพยาบาล	–	–	–	๖	
กองพาหนะ	๑	๑๗	๗๖	๔๕๐	กองพาหนะ	๑	๘	๓๖	๒๕๐						
กองพลที่ ๑ (รักษาพระองค์)					**กองพลที่ ๑ (รักษาพระองค์)**										
กรมบัญชาการ	๓	๒	๘	๑๒	กรมบัญชาการ	๒	๑	๒	๖						
กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐	กรมทหารมหาดเล็ก	๒	๑๖	๗๖	๔๕๐	กรมทหารมหาดเล็ก	๒	๑๔	๗๖	๔๐๐	
กรมทหารราบที่ ๒ (หรือตำรวจ)	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบที่ ๒	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบที่ ๒	๑	๑๓	๗๖	๔๐๐	
กรมทหารม้าที่ ๑	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐	กรมทหารม้าที่ ๑	๑	๘	๓๖	๒๕๐	กรมทหารม้าที่ ๑	๑	๕	๓๖	๒๐๐	
กรมทหารบินใหญ่ที่ ๑	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐						กรมทหารบินใหญ่ที่ ๑	๑	๗	๓๖	๒๐๐	
กรมทหารช่างที่ ๑	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐						กรมทหารช่างที่ ๑	๑	๕	๓๖	๒๐๐	
กองพลที่ ๒ กรมบัญชาการ	๓	๒	๘	๑๒	**กองพลที่ ๒ (มณฑลแทน) (ก)**										
กรมทหารราบที่ ๑	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบที่ ๑	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบที่ ๑	๑	๑๓	๗๖	๔๐๐	
กรมทหารราบนครชัยศรี	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐	กรมทหารนครชัยศรี	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐						
กรมทหารม้าที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐	กรมทหารบินใหญ่ที่ ๑ (ข)	๑	๘	๓๖	๒๕๐						
กรมทหารบินใหญ่ที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐											
กรมทหารช่างที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐											
กองพลที่ ๓ กรมบัญชาการ	๓	๒	๘	๑๒	**กองพลที่ ๓ (มณฑลแทน) (ก)**										
กรมทหารราบที่ ๓	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบที่ ๓	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบที่ ๓	๑	๑๓	๗๖	๔๐๐	
กรมทหารราบกรุงเก่า	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐	กรมทหารราบกรุงเก่า	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐						
กรมทหารม้าที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐	กรมทหารช่างที่ ๑ (ข)	๑	๘	๓๖	๒๕๐						
กรมทหารบินใหญ่ที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐											
กรมทหารช่างที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐											
รวมทั้งสิ้น	๓๖	๒๗๘	๘๓๔	๕๘๓๔		๑๖	๑๔๑	๖๓๘	๓๘๖๒		๑๐	๗๔	๔๒๔	๒๓๑๐	

ที่ ๒๓/๑๐๘๖

พระที่นั่งจักรมหาปราสาท

วันที่ ๒๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้ตรวจดูความคิดซึ่งจะจัดการทหาร ตามรายงานวันที่ ๔ สิงหาคมนั้น โดยละเอียดแล้ว

๑. จำนวนทหารที่กะเบน ๓ กองพลนั้น เห็นเบนพอสมควรที่จะอยู่ประจำกรุงเทพ ฯ แล้ว

๒. วิธีซึ่งจะเอาคนเบนทหาร พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารออกแล้ว ประกาศเกณฑ์ทหารมณฑลกรุงเก่าและนครชัยศรีก็เบนอันสำเร็จแล้ว ข้อซึ่งจะย้ายตำรวจไปเบนราบที่ ๒ เห็นไม่จำเบน ข้อซึ่งไม่เห็นชอบในการชำระเลขเบนทหาร แม้ว่าเบนการชั่วครั้งชั่วคราวก็จริง แต่เบนคบลาหน้าไซ พอสั่งให้ยกตำรวจไปเบนทหาร ตำรวจก็แตกกระเพ็น กรมเก่าก็คุมไม่ติด การชำระหมู่ขึ้นใหม่ก็วุ่งตามกันไม่ใคร่จะได้ตัว เบนที่ชอกช้ำ ทำให้คนกระจัดกระจายเสียเปล่า ๆ ถ้าราบที่ ๒ จะใช้ชื่อว่าตำรวจ ตั้งขึ้นใหม่ทั้งกองที่เดียวดีกว่า พวกเก่าก็หมดไป พวกใหม่ก็หนุนขึ้น เห็นจะไม่เสียราชการทั้ง ๒ ฝ่าย

๓. ส่วนที่โรงทหารซึ่งกะไว้สำหรับกองพลที่ ๑ สนามหลักเมืองและส่วนเจ้าเชตนั้น สนามหลักเมืองเบนที่กันกันอยู่กับสนามหลวง ถ้าจะสร้างได้ ควรสร้างเพียงเสมอแนวหน้าศาลสถิตยุติธรรม ซึ่งกะจะสร้างตามแนวใหม่ ถ้าล้ำออกมา คงจะทำให้สนามเสียงาม เพราะฉะนั้นน่าที่จะไม่ได้ที่เท่าใดนัก เพราะสนามนั้นเบนที่เสียว ส่วนส่วนเจ้าเชต

เดิมกะจะสร้างวังมกุฎราชกุมาร แต่ดูเหมือนจะไม่ได้ทำ เพราะได้แลกเปลี่ยนที่ในบริเวณวังสราญรมย์ออกไป ก็น่าที่จะแก้ไขให้เป็นการพอเพียงได้ ทั้งจะมีวังซึ่งจะสร้างริมสะพานมัฆวานอีกแห่ง ถ้าเป็น ๓ แห่งก็เห็นจะเกินต้องการ แต่ทีนี้จะต้องระวังอย่างหนึ่ง ซึ่งส่วนกว้างอยู่ เพราะมีตึกทหารบกใหญ่สะกัดสนามอยู่ ตึกหลังนี้ลงอยู่ในสมุด ๓๒ เล่มในที่ประชุมเสนาบดีว่าควรจะรื้อ ถ้าหากว่ารื้อแล้ว แนวส่วนสราญรมย์จะเป็นหลักกินไปฟากข้างตะวันตก หรือบางทีจะต้องแก้ถนนสนามชัย ที่คงจะแคบเข้าไปอีกมาก แต่เห็นควรจะหมายแดงไปจนตลอดสะพานคลองตลาด เป็นที่ไม่สู้กว้างแต่ยาว เห็นจะพอเพราะโรงทหารม้าก็อยู่ในนั้นแล้ว

๔. โรงบัญชาการราบที่ ๒ ถ้าจะเอาตั้งแต่โรงเรียนนายร้อยมาจนจดทางที่จะตัดเป็นถนนวิสุทธกษัตริย์คงจะชอบได้ แต่ต้องรบชื้อเสียก่อนตัดถนน อีกนัยหนึ่งฟากข้างวัดโสมนัส ซึ่งจะทำอะไรยากเป็นที่สุด เหตุด้วยเป็นที่ของวัด ได้แต่แลกหรือเช่า ถ้าทนนแล้ว เป็นช่วยสงเคราะห์ถนนราชดำเนินไม่ให้ร้างอยู่แห่งหนึ่ง เพราะเหตุว่าถ้าผู้อื่นจะไปเช่าทำวัด สร้างตึกรามขึ้น ก็ไม่มีคงแก่วัดและเจ้าของทรัพย์วัดจะทำเองก็ไม่มีทุน ผู้ที่จะไปอยู่ก็คงจะมีความรังเกียจ เพราะตรงหน้าโรงเรียนนายร้อยและตรงหน้าโรงทหารข้าม ถ้าเป็นที่โรงทหารซึ่งเป็นส่วนราชการอันอาจจะมีเงินให้เลยวัดพอสมควรแก่ค่าที่ น่าจะสำเร็จได้ดีกว่าแม้แต่พระคลังข้างที่จะทำ ที่รถนนวิสุทธกษัตริย์ซึ่งเป็นทางจะลงไปแม่น้ำ ย่อมจะเป็นท่าค้าท่าขายติดเนื่องมาแต่ถนนจักรพรรดิพงศ์ ดีกว่าที่จะเอาโรงทหารซึ่งจะมีแต่กำแพงไปกั้นไว้ริมถนนตลอดให้ถนนเป็นที่เปลี่ยว เลยไม่เป็นท่าค้าท่าขายเสียตลอดทั้งถนนได้

๕. โรงสำหรับกองพลที่ ๓ ไม่มีข้อขัดข้องอันใดเลย นอกจากที่ถ้ายังซ้อซ้ำไป ราคาที่จะขน

๖. เรื่องดับเพลิงนั้น ควรจะอยู่ในกระทรวงเมือง(๑) ได้พูดกับกรมนเรศร์(๒)อย่บ้างแล้ว แต่เยาะแยงเชิงจะไม่สำเร็จตามเคย และถ้าจะสำเร็จก็คงต้องเป็นฝรั่งคิดการบังคับการอีกกองหนึ่ง ซึ่งออกจะอิด ๆ ใจอยู่ ทั้งถ้าจะเรียกคนจ้างอย่างโปลิศ เห็นยังจะไม่ได้ตั้งอกช้านาน ด้วยเงินเดือนค่าตัวนายก็จะพอคุ้มกันกับทหารจะตั้งขึ้นได้กองหนึ่ง ทหารยังจะต้องเป็นหน้าที่ดับเพลิงไปเช่นนี้ไม่ต่ำกว่า ๕ ปี

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

---

(๑) คือกระทรวงนครบาล.

(๒) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาลในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาเป็นกรมพระ.

ที่ ๔๖/๑๕๓๒๙

ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๒๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขยายพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร โดยได้ประกาศใช้ในมณฑลต่าง ๆ เป็นลำดับมาแล้วนั้น ส่วนในมณฑลกรุงเทพ ฯ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานหารือกับพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ทรงเห็นแน่ว่า เป็นสมัยอันสมควรต้องจัดในมณฑลกรุงเทพ ฯ ด้วยโดยเร็วให้ทันกับมณฑลอื่นที่ได้จัดติดต่อกันโดยรอบแล้ว จะได้เป็นการสะดวกในทางการและเห็นด้วยเกล้า ฯ พร้อมกันว่า สมควรจะประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๗ เป็นต้นไป แต่ส่วนการในคราวที่จะเกณฑ์คนนั้น ในชั้นแรกจะเกณฑ์แต่ฉะเพาะหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ ๖ หัวเมืองนนก่อน เมื่อการได้ดำเนินลงรูปแล้วจึงจะเกณฑ์ในกรุงเทพ ฯ ภายหลังตามที่กระทรวงนครบาลจะเห็นสมควรเมื่อใด และควรประกาศใช้พระราชบัญญัติเสียทีเดียวตั้งแต่บัดนี้ โดยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. จะได้ให้พลเมืองรู้ตัวและเข้าใจดีเสียแต่เนิ่น ไม่เข้าใจผิดตั้งแต่ในคราวที่ถึงกำหนดจัดการ หรือปล่อยโอกาสให้ผู้ทุจริตต่อต่างราษฎรในการหลบลี้หนีทหารนั้นได้ ทั้งจะได้ปรากฏความแน่นอนของวิธีเกณฑ์ทหารอย่างใหม่นี้ด้วย ซึ่งแม้แต่เดียวนกเบนทางให้นานาประเทศเห็นว่าเป็นความเจริญขึ้นเพราะวิธีได้จัดเปลี่ยนแปลงนี้อยู่แล้ว

๒. เป็นทางป้องกันคนมณฑลติดต่อกันที่ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารแล้วไม่ให้หลบหนีมาในมณฑลกรุงเทพฯ โดยความเข้าใจผิดเพราะบังเกิดข้อสงสัยไม่แน่นอน ซึ่งกระทำให้ราษฎรต้องเสียผลไปโดยไม่บังควร

๓. เมื่อได้ออกประกาศใช้พระราชบัญญัติแล้ว สำมะโนครัวพลเมืองจะได้กวดขันและสะดวกขึ้น และจะได้ตั้งข้าหลวงทหารบกประจำเมืองนั้น ๆ ตรวจจัดการบัญชีให้ลงระเบียบไว้ มีเวลาเนิ่น ๆ ที่จะวางระเบียบการให้สะดวก เพราะมณฑลกรุงเทพฯ ผิดกับมณฑลอื่น ๆ อยู่หลายอย่าง

ได้รับพระราชทานร่างประกาศใช้พระราชบัญญัติ และประกาศกำหนดอัตราผู้ได้เสียภาษีอากรต้องในจำพวกยกเว้น มาทูลเกล้าฯ ถวายด้วยแล้ว ถ้าทรงพระราชดำริเห็นสมควรแล้วขอรับพระราชทานออกประกาศตั้งแต่บัดนี้ไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

(ร่าง)

ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ๓๘ รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ ในมณฑลกรุงเทพฯ

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก ๓๘ ๑๒๔ มาตรา ๒ มีว่า พระราชบัญญัตนจะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด จะได้โปรดเกล้าฯ ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเบนสำคญ

บัดนทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก ๓๘ ๑๒๔ ในมณฑลกรุงเทพฯ ตั่งแต่วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๔๑ ๑๒๗ เบ็นต้นไป

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๔๐ ๑๒๖ เบ็นวันที่ ๑๔๑๒๗ ในรัชกาลปัตยุบันน

(ร่าง)

ประกาศกำหนดอัตราเงินผู้ที่ได้เสียภาษีอากร ต้องในจำพวกยกเว้นชั่วคราว ตามพระราชบัญญัติ ลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ ในมณฑลกรุงเทพ ฯ

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ มาตรา ๑๓ ข้อ ๙ ๓๙ มีว่า คนประกอบการทำไร่นาค้าขายมากได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงินซึ่งจะกำหนดอัตรา โดยได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาให้ทราบว่า ในเมืองมณฑลใดเป็นอัตราเท่าใด ยกเว้นตลอดเวลาที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่าอัตราที่ได้ประกาศ กับข้อ ๙ มีว่า การค้าขายซึ่งลงทุนทำด้วยกันหลายคนให้นับว่าเป็นบริษัท ถ้าบริษัทนั้นได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงินซึ่งจะได้กำหนดอัตรา โดยได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ว่าในเมืองมณฑลใดเป็นอัตราเท่าใดนั้นแล้ว ให้ยกเว้นผู้อำนวยการและผู้จัดการของบริษัทนั้น ตลอดเวลาที่เป็นผู้อำนวยการและผู้จัดการของบริษัทที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่าอัตราที่ได้ประกาศนั้น

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดอัตราเงินตามความในมาตรา ๑๓ ข้อ ๙ ข้อ ๙ นั้น ดังนี้

ในกรุงเทพ ฯ เป็นอัตราเงินไม่ต่ำกว่าปีละ ๑๐๐ บาท ในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ คือ เมืองนนทบุรี เมืองสมุทรปราการ เมืองนคร

เขอนขันธ์ เมืองปทุมธานี เมืองธัญญบุรี เมืองมีนบุรี เบนอัตราเงิน
ไม่ต่ำกว่าปีละ ๙๐ บาท

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖
เบนวันที่ ๑๔๑๒๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ที่ ๔๗/๑๘๘๙ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้รับหนังสือที่ ๔๖/๑๕๓๒๙ ว่าเวลานี้เป็นการสมควรที่จะออกประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ส่งร่างประกาศใช้พระราชบัญญัติและประกาศกำหนดอัตราผู้ที่ได้เสียภาษีอากรต้องในจำพวกยกเว้นมาด้วยนั้น ได้ตรวจดูเห็นชอบแล้ว อนุญาตให้ออกประกาศและจัดการไปตามที่ว่า

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๓๐/๓๗๐๕๕

ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๒๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศใช้พระราช-บัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๗ แล้ว ในการที่จะตั้งต้นเกณฑ์คนหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ เข้ารับราชการตามพระราชบัญญัตินั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับพระราชทานจัดกองข้าหลวงทหารบกออกประจำหัวเมืองทั้ง ๖ ตั้งแต่กุมภาพันธ์ศกนี้เป็นต้นไป ที่จะได้ช่วยจัดการสำรวจสำมะโนครัวทำบัญชีประเภทต่าง ๆ ไว้ให้ลงระเบียบ ส่วนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งการสำมะโนครัวยังไม่พอกับที่จะจัดการได้นั้น ได้รับพระราชทานหารือกันอยู่กับพระยาสุขุมนัยวินิต[1] ที่จะดำเนินการต่อไปให้ตลอด

และการที่จะเป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นั้น คนมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นหมู่เลขอย่างเก่าในแพนกต่าง ๆ ที่ยังใช้ราชการอยู่นั้นมมาก แต่ทางในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเป็นอันต้องเลิกหมู่เลขอย่างเก่า ซึ่งเจ้าหมู่ไม่มีอำนาจอย่างเดิม ๆ นั้นต่อไป ข้อลำบากนี้ที่ประชุมสำเร็จราชการรักษาพระนคร ได้ตกลงว่าคนที่จะใช้ในแพนกราชการต่าง ๆ ซึ่งเป็นส่วนใช้กำลังแรงทำการรักษาการนั้น ให้เป็นหน้าที่กรมยุทธนาธิการเกณฑ์

---

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (บั้น สุขุม) ย้ายจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ มาเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล สับเปลี่ยนกันกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยายมราช.

คนส่งรับราชการตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารทุกแพนกตาม
จำนวนที่จะได้กำหนดตกลงต่อไป คนจำพวกนมเงนเดอนเบยเลยงตาม
อัตราทหาร ส่วนคนที่ต้องใช้วิชาการในแพนกใดซึ่งจะใช้คนจำพวก
เกณฑ์ไม่ได้โดยไม่มีวิชา กระทรวงและกรมแห่งแพนกนั้นจะต้องจัด
เป็นส่วนการในวิธีทางเช่นจัดจ้าง

ตามความตกลงดังนี้ ในการที่จะเกณฑ์คนเข้ารับราชการนอกจาก
ทหารบก ทหารเรือนั้น ได้ทราบเกล้า ฯ ที่เป็นการตกลงแล้วจะได้เกณฑ์
คนส่งรับราชการพลชาววังแพนก ๑ ซึ่งกระทรวงวังยังกำลังคิดอัตรา
จำนวนคนที่ต้องการนั้นอยู่ กับได้ทราบเกล้า ฯ ยังไม่เป็นการแน่ตามที่
พระยาสุขุมนัยวินิต ดำริที่จะรับคนเกณฑ์ตามพระราชบัญญัตินเป็น
พลตระเวน เพื่อเป็นการสะดวกในจำนวนคนและความบังคับบัญชาดี
กว่าจ้าง ทั้งจะลดเงินค่าจ้างลงได้มาก เช่นเดียวกันกับที่เกณฑ์คนตาม
พระราชบัญญัติส่งรับราชการตำรวจภูธร เมื่อแพนกใดจะต้องรับคน
เกณฑ์เข้ารับราชการเป็นการตกลงแล้วเท่าใด จะได้รับพระราชทาน
จัดการตามระเบียบพระราชบัญญัติ ที่จะไม่เป็นทางเสียผลราชการ
แผ่นดินและให้ได้ราชการอันที่ยังต้องใช้ราชการอยู่ ตามความที่ตกลง
ในที่ประชุมแล้วนั้นต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า จิรประวัติวรเดช

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ที่ ๑๒/๕๐๔ พระที่นั่งจักรมหาปราสาท

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้รับหนังสือที่ ๓๐/๑๗๐๕๕ ลงวันที่ ๒๑ มกราคม ว่าการที่ตั้งต้นเกณฑ์คนหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ เข้ารับราชการทหารตามพระราชบัญญัติ จะได้จัดกองข้าหลวงทหารบกออกไปประจำตามหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๖ หัวเมือง ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์เป็นต้นไป ส่วนในกรุงเทพ ฯ การสำมะโนครัวยังไม่พอกับที่จะทำการได้ จะได้หารือกับกระทรวงเมืองต่อไปนั้น เป็นการชอบแล้ว

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์